

O`zbekstan Respublikasi` Xali`q bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` qa`nigeliginin`

4- b kurs studenti Utepova Biybinazdi`n`

T.Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» trilogiyasi`nda go`nergen so`zler
ha`m mekteplerde oqi`ti`w usi`llari` degen temadag`i`

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`

Ilimiy basshi`si`:

f.i.k. Qurbanbaeva B.

No`kis – 2014

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakultet dekani`:	f.i.k. Dilanov B.
Kafedra basli`g`i`:	f.i.k. Sayi`mbetov W.
Ilimiy basshi`:	f.i.k. Qurbanbaeva B.

Tema: T.Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» trilogiyasi`nda go`nergen
so`zler ha`m mekteplerde oqi`ti`w usi`llari`

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n jazi`wshi`:	Utepova Biybinaz
--	------------------

Ma`mleketlik attestasiya komissiyasi`ni`n` qarari`:
Utepova Biybinazdi`n` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na
«___» bahasi` qoyi`lsi`n.

MAK basli`g`i`:
MAK ag`zalari`:

Jobasi`:

Jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`	4
Kirisiw	5
a) Qaraqalpaq til biliminde go`nergen so`zlerdin` izertleniwi	6
I BAP T.Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» trilogiyasi`nda go`nergen so`zlerdin` qollani`li`wi`	8
1. Ma`mleketti basqari`w islerine, ha`mel, adamlardi`n` sotsialli`q jag`dayi`n bildiretug`i`n go`nergen so`zler	8
2. A`skeriy terminlerdi, qural – jaraq atamaları`n bildiretug`i`n go`nergen so`zler	10
3. U`y – xojali`q zatlari`na, kiyim – kensheklerge baylani`sli` go`nergen so`zler	11
4. Pul ha`m wo`lshem birliklerin bildiretug`i`n go`nergen so`zler	13
5. Ra`smiy is qag`azlari`na baylani`sli` go`nergen so`zler	27
II BAP. Go`nergen so`zlerdi woqi`ti`wda jan`a pedagogikali`q texnologiya usi`llari`nan paydalani`w	35
1. Aqi`li`y hu`jim usi`li`	36
2. Romashka usi`li`	39
3. Debat usi`li`	44
4. Birew – birewge u`yretedi usi`li`	46
5. Ko`z – qarasi`n` bolsi`n usi`li`	48
6. 6 X 6 X 6 usi`li`	49
7. Insert usi`li`	55
Juwmaq	65
Paydalani`lg`an`debiyatlar	70

Jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`

Temani`n` aktuallıg`i`. Jumi`sta qaraqalpaq til biliminde az u`yrenilgen ma`selelerdin` biri tilimizdegi go`nergen so`zler ilimiy ko`z – qarastan analizlendi. Tilimizdegi go`nergen so`zler, wolardi`n` wo`zine ta`n ayi`rmashi`li`q belgilerin, sonday – aq, wolardi`n` da`wir koloritin beriw ushi`n jumsali`wi`n u`yreniw ju`da` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri. Jumi`sta tilimizdegi go`nergen so`zlerdin` ko`rkem a`debiyat stilinde de jiyi qollani`li`wi`n lingvistikali`q ko`z - qarastan so`z etildi. Jumi`s usi` a`hmiyetli ma`selege arnalg`ang`anli`g`i` menen de bahali` dep woyleymi`z.

Jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`. Maqseti – tilimizdegi go`nergen so`zlerdi ji`ynaw, wolardi`n` tallap, analizlew, ko`rkem shıg`armalarda qollani`li`wi`n u`yreniw. Wazi`ypasi` – go`nergen so`zlerdin` ko`rkem shi`g`armalardi`n`, a`sirese tariyxı`y shi`g`armalardi`n` tilinde wo`nimli qollani`li`wi`n mi`sallar tiykari`nda da`lillewden ibarat.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti. Ob`ekti – ko`rkem shi`g`armani`n` tili, predmeti – qaraqalpaq tilindegi go`nergen so`zlerdi analizlewden ibarat.

Izertlew metodlai`ı ha`m usi`llari`. Sali`sti`rmali` – bayanlaw usi`li`.

Jumi`sti`n` quri`li`si` ha`m ta`rtibi. Jumi`s uli`wma si`patlama, kirisiw, yeki bap, juwmaq ha`m paydalani`lg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Wori`nlang`an jumi`sti`n` tiykarg`i` na`tiyjeleri. Qaraqalpaq tilindegi go`nergen so`zler, wolardi`n` wo`zine ta`n ayi`rmashi`li`q belgileri, atqaratug`i`n xi`zmeti, ko`rkem shi`g`armalardi`n` tilinde wo`nimli qollani`li`wi`n ilimiy ko`z – qarastan ha`r ta`repleme u`yrenildi.

Juwmaq ha`m usi`ni`slardi`n` qi`sqa uli`wmalasti`ri`wdi`n` na`tiyjeleri. Qaraqalpaq tilindegi go`nergen so`zler, wolardi`n` ko`rkem shi`g`armalardi`n` tilinde qollani`li`wi`n u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye.

KIRISIW

Til ja'miyetlik qubi'li's bolg'anliqtan, wol xali'qti'n tariyxi, woni'n ta'g'diri ha'm ja'miyetlik wo'miri menen ti'g'i'z baylani'sta rawajlanadi'. Xali'qti'n tariyxi'y rawajlani'w basqi'shlari'nda jan'a tu'sinik ha'm qubi'li'slardi' bildiretug'i'n jan'a atamalar – neologizmler payda boli'p woti'rsa, kerisinshe bazi' bir so'zler – terminler go'neredi, wolar qollani'w wo'risin tarayti'p, son'g'i'li'g'i'nda qollani'li'wdan birotala shi'g'i'p qaladi'.

Qaraqalpaq tilindegi go'nergen so'zler leksikologiya boyi'nsha mektep, Worta arnawli' ha'm Joqari' woqi'w wori'nlarina arnali'p jazil'g'an sabaqli'qlarda uli'wma leksikologiyali'q mashqalalardi'n biri si'pati'nda qaraladi'.

Professor E. Berdimuratov wo'zinin' «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'» degen miynetinde go'nergen so'zlerdi izertlep woni' yeki toparg'a: arxaizm ha'm tariyxi'y so'zlerge aji'rati'p qaraydi'.

1. *Arxaizmler.* Arxaizm termini grek tilinen kelip kirgen boli'p, bul-tildin' rawajlani'w da'wirinin' bari'si'nda anaw ya mi'naw tu'siniktin' atamasi'ni'n' yekinshi bir so'z benen almasi'wi' na'tiyjesinde qollani'w aktivliginen ayi'ri'lg'an so'zlerdi an'lati'w ushi'n qollani'ladi'.

Arxaizmler go'nergen so'zlerdin' bir topari' boli'p passiv so'zlik qatlamg'a kiredi. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen tildin' so'zlik quri'li'si'nda da arxaizmlerdin' sinonimleri payda boladi', wolar aktivlesip arxaizmlerdin' qollani'w wo'risin shekleydi. Wo'zinin' so'zlik quramdag'i' worni'n basqa so'zlerge bergin arxaizmlerdi leksikali'q arxaizmler, al ko'p ma'nili so'zlerdin' ayi'ri'm go'nergen ma'nileri semantikali'q arxaizmler dep ataladi'.

2. *Tariyxi'y so'zler.* Til biliminde tariyxi'y so'zler termini tariyxi'y da'wirler dawami'nda belgili bir tu'siniklerdin' atamalarin' retinde qollani'li'p, keyin ja'miyetlik turmi'sti'n' rawajlani'wi'na baylani'sli' go'nergen tu'siniklerdin' (buyi'm, qubi'li's ha'm abstrakt) atamalarin' si'pati'nda qollani'li'wdan shi'g'i'p qalg'an so'zler tu'siniledi.

Tariyxi`y so`zlerdi to`mendegidey tematikali`q toparg`a aji`rati`p qarawg`a boladi`.

Ma`mleketti basqari`w islerine, ha`mel, adamlardi`n` sotsialli`q jag`dayi`n bildiretug`i`n so`zler ha`m t. b.

a) Qaraqalpaq til biliminde go`nergen so`zlerdin` izertleniwi.

Tildin` so`zlik qurami`ndag`i` qollani`li`w wo`risi tarayi`p qollani`li`wdan shig`i`p barati`rg`an so`zler - go`nergen so`zlerdi izertlew ha`m wolardi` klassifikatsiya jasawg`a arnali`p rus til biliminde bir qansha miynetler jazildi`.¹

Tu`rkiy tillerde usi` ma`selege bag`i`shlang`an A.Maxmudov, E. Abdildaev ha`m E. Qilichevtin` izertlew jumi`slari`nda² go`nergen so`zler ken` tu`rde analiz jasalg`an.

Qazaq til biliminde A`. Bolg`anbaevti`n` qazaq tilinin` leksikologiya tarawina` arnalg`an miynetinde wo`z aldi`na tema retinde berilip, tematikali`q toparlarg`a bo`lip qaraydi`.³

Qaraqalpaq tilindegi go`nergen so`zler leksikologiya boyi`nsha mektep, Worta arnawli` ha`m Joqari` woqi`w wori`nlari`na arnali`p jazilg`an sabaqli`qlarda uli`wma leksikologiyali`q mashqalalardi`n` biri si`pati`nda qaraladi`.

Q.Ayto`reevtin` «Go`nergen so`zler haqqi`nda bir-eki awi`z so`z» maqalasi` di`qqatqa i`layi`q.⁴

Professor E.Berdimuratovti`n` arnawli` izertlewinde,<sup>5</sup> qaraqalpaq tilinin`

1. Shanskiy N.M. Ustarevshie slova v russkom yazi`ke. – Jurnal «Russkiy yazi`k v shkole». 1954, №3; Yugov A. Arxaizmi` v poetike V.V.Mayakovskogo. – Jurnal «Literaturnoe tvorchestvo». 1946, №1.

2. Maxmudov A. Arxaizmi` i istorizmi` v kazaxskom yazi`ke. Alma – Ata, 1963; Kilichev E. Arxaizmi` i istorizmi` v proze S.Ayni. Tashkent, 1969; Abdildaev E. Istorizmi` v epose «Manas». Frunze, 1987.

3. Bolg`anbaev A`. Qazaq tilinin` leksikologiyasi`. Almati, «Mektep», 1988, 86-88-betler.

4. Ayto`reev Q. Go`nergen so`zler tuwrali` bir-yeki awi`z so`z. A`miwda`rya, 1969, №8, 120-121-betler.

5. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funktsionalli`q stillerinin` rawajlani`wi` menen qaraqalpaq leksikasi`ni`n` rawajlani`wi`. No`kis, 1976.

leksikologiya tarawı`na arnalg`an miynetlerinde, sabaqlı`qlarda so`z yetilgen. Avtordi`n` «Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikologiyası`» miynetinde go`nergen so`zlerdi tariyxı`y so`zler ha`m arxaizmler dep wo`z aldi`na bo`lek ali`p qaraydi` ha`m wolardi`n` bir-birinen ayi`rmashi`li`q belgilerin ko`rsetedi.⁶

E. Berdimuratov ha`m A. Da`wletovti`n` avtorli`g`i`nda baspadan shi`qqan «Til bilimine kirispe» miynetinde go`nergen so`zler arnawli` tema si`pati`nda u`yreniledi.⁷

Sonday-aq, professor Sh. Abdinazimovti`n` ilimiy maqalalar toplami`ndag`i` arnawli` maqalası` tiykari`nan «Qi`ri`q qi`z» da`stani`ndag`i` go`nergen so`zlerdi izertlewge arnalg`an.⁸

Da`stanlardi`n` tili, wolardag`i` qollani`lg`an go`nergen so`zler haqqi`nda pikir aytqan professor I. T. Sag`itov wo`z miynetinde Edige, Alpami`s, Ma`spatsha si`yaqli` yerterekte do`retilgen da`stanlarda go`nergen so`zler, arxaizmler ko`birek ushi`rasatug`i`nli`g`i`n ko`rsetedi.⁹

Professor E. Berdimuratov wo`zinin` «Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tilinin` leksikologiyası`» degen miynetinde go`nergen so`zlerdi izertlep woni` yeki toparg`a: arxaizm ha`m tariyxı`y so`zlerge aji`rati`p qaraydi`.

6. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikologiyası`. No`kis, 1968.

7. Berdimuratov E., Da`wletov A. Til bilimine kirispe. No`kis, 1988.

8. Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlani`wi`ni`n` ayi`ri`m ma`seleleri. No`kis, 1993, 81-86 -betler.

9. Sag`itov I.T. Qaraqalpaq xalqi`ni`n` qaharmanli`q eposi`. No`kis, 1986, 332-bet.

I BAP T.Qayi pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» trilogiyasi'nda go'nergen so'zlerdin' qollani'li'wi'

Turmi'sta jan'a tu'siniklerdin' payda boli'wi'na baylani'sli' woni'n' tildegi atamasi' si'pati'nda jan'adan so'zler do'reydi. Al geypara tu'siniklerdin' turmi'sli'q za'ru'riginin' kemeyiwi menen qollani'li'w wo'risi tarayadi', go'neredi, kem-kem qollani'li'wdan shi'g'i'p qaladi' yamasa tu'siniktin' atamasi' yekinshi bir atama menen awmasadi'.

Go'nergen so'zler ko'rkem a'debiyat stilinde de ji'yi qollani'latug'i'n birlik yesaplanadi'. Jazi'wshi', shayi'rlar ko'rkem shi'g'armalarda go'nergen so'zlerdi paydalani'wda su'wretlenetug'i'n waqi'yag'a sa'ykes da'wir koloritin beriwdi, shi'g'armani'n' qaharmani'ni'n' jeke til wo'zgesheligin ko'rsetiwdi na'zerde tutadi'. Jumi'sta biz ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' ko'rnekli wa'kili, jazi'wshi' T. Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» tariyx'i'y shi'g'armasi'ni'n' tilin tallap, wondag'i' qollani'lg'an go'nergen so'zlerdi to'mendegidey tematikali'q toparlarga bo'lip analizledik.

1. *Ma'mleketti basqari'w islerine, ha'mel, adamlardi'n' sotsialli'q jag'dayi'n bildiretug'i'n go'nergen so'zler.*

Mi'sali': 1. Ko'sew qi'li'p qoyg'ani' azday xan elimizdi talatadi'.

(25 – bet)

Xan xanli'g'i'n yetip zorlaydi'.

(39 – bet)

2. Woni'si'zda awzi' ala biyler xang'a birinshi jarang'andi'

ma'p bilip, buyri'qti' basqasi'nan buri'n wori'nlawg'a

asi'g'atug'i'n a'deti bazbayag'i' bar.

(39 – bet)

3. Ati' ayti'lg'an biylerge, jasawi'llarg'a qosi'lg'i'si'

kelgenler u'nsiz yere berdi.

(70 – bet)

4. Basqa biyler, aqsaqallar wo'zlerinin' jasi'na, yeldegi

abi'rayi'na, qarawi'ndag'i' xalqi'ni'n' sani'na qaray wolardi'n'

u'shewin qorshalap wori'n ali'sti'.

(31 – bet)

Bul mi`sallardag`i` *xan*, *biy*, *jasawi`l*, *aqsaqal* so`zleri tilimizdin` aktiv qatlami`nda qollani`lmaydi`. Bul so`zler yeski feodalli`q ja`miyetlik du`zimgе xarakterli bolg`an sol da`wirde aktiv qollani`lg`an so`zler boli`p tabi`ladi`. Bulardi`n` ko`pshiligi jan`a ja`miyetlik – ekonomikali`q formatsiyani`n` wori`n ali`wi` menen go`nerip, tariyxi`y so`zlerge aynalg`an.

Ko`rkem shi`g`armani`n` tilinde joqari`dag`i` mi`salg`a ali`ng`an *xan* so`zi menen *patsha* so`zi bir-birine sinonim si`pati`nda qollani`lg`an.

- Mi`sali`: 1. Nurali` bay qonaqlardi` a`welinde suwi`qlaw qabi`l yetip,
u`stilerine kirmese de, xan sultanlari`n yertip I`ri`squl
biy menen kelgen son` kewildegidey ku`tti. (104 – bet)
2. - A`ziyz to`rem, wa`demiz wa`de – dedi shayi`q. – Bizge aq
patshag`a qalay bari`wdi`, ne menen bari`wdi` ma`sla`ha`t yetip
ketersiz. (100 – bet)

Sunday – aq, shi`g`armada joqari`dag`i` mi`sallar menen bir qatarda, sol da`wirge say *a`mir*, *wa`zir*, *la`shker*, *to`re*, *sultan*, *tarxan*, *atqosshi`*, *jasawi`l* si`yaqli` go`nergen so`zler da`wir waqi`yalari`n su`wretlep ko`rsetiw ushi`n aktiv qollani`lg`an.

- Mi`sali`: 1. Buxara a`mirinin` ka`rwan basi`si` ha`r sapari`nda a`mirge
sawg`a menen bari`p u`yrenge. (254 – bet)
2. Biri Almagu`ldi taqi`yaday la`gen toli`, ten`gege sati`p
ali`p qalg`an wa`zir. (292 – bet)
3. Jarli`qta sol tutqi`nlardi` bosati`wdi` yeskertip,
tutqi`nnan azat etilgen wori`s sorami`ni`n` ha`r bir adami`
ushi`n bosati`wshi` xanlardi`, to`relerdi, sultanlardi`,
biylerdi si`yli`qlaw ushi`n qarji` aji`rati`wdi`
Orenburgtag`i` Neflyuevke tapsi`rg`an xat tayarlapti`. (174 – bet)
4. Ja`nibek tarxan menen Maman biy bir-birinen xabarsi`z yedi. (317-bet)
5. Patshani`n` wo`zi, la`shkeri kelmegen menen patshasi`ni`n`

lebizin wori`s adamlari` wori`nlaydi`, ju`rgen jerinde
wori`nlaydi` yeken dep barsi`n. (294 – bet)

6. Bay i`rastan da qi`zg`an yedi, an`satli`qta pikirinen
qaytpadi` ... Bir ku`ni atqosshi` jasawi`li`n ali`p ta`rtip

berdi: - Aldi`ma won – wonbes jetim tawi`p a`kel! (71 – bet)

Mi`sallardag`i` di`qqat qarati`lg`an *a`mir* so`zi titul boli`p yesaplansa, *wa`zir* so`zi patshani`n` aqi`lgo`yi, aqi`l qaltasi`, ken`esgo`yi xi`zmetkeri degen ma`nilerde jumsaladi`. Al *xan*, *to`re*, *sultan*, *biy* so`zleri yelge basshi`li`q yetetug`i`n adamlarg`a baylani`sli` ayti`ladi`. *La`shker* so`zi sap du`zegen patshani`n` a`skerleri, al *atqosshi`* so`zi yeldegı biylerdin` qasi`nda ju`retug`i`n ken`esgo`yi, aqi`llasatug`i`n adami` yesaplanadi`.

2. *A`skeriyy terminlerdi, qural – jaraq atamaları`n bildiretug`i`n go`nengen so`zler.*

Jazi`wshi`, ko`rkem so`z sheberi T.Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» (Maman biy) trilogiyasi` tariyxı`y shı`g`arma bolg`anli`qtan, su`wretlenip ati`rg`an da`wirge, zamang`a baylani`sli`, sol da`wir ushi`n xarakterli qural – jaraq atamaları` ko`plep qollani`lg`an.

Mi`sali: 1. Bir qaptalda qazi`qqa ildiriwli a`kesinin` qi`napli`

qi`li`shi`n tani`p, kewli buzi`li`p bari`p, wo`zin basti` ha`m

Amanli`qti`n` basi`nan a`ste g`ana si`ypaladi`. (121 – bet)

2. Jung`arlar shabi`wi`li`nda betinin` yeki almasi`n nayza

ji`rg`an ti`rti`q, asti`n`g`i` yerni tu`sken, bir ko`zi

shapi`rasi`n`qi`rap ju`redi. (103 – bet)

3. Wolardi`n` ha`zir g`ana shoqlani`si`p turg`an worni`nda

qalg`an qadawli` nayza sabi` ko`rindi. (214 – bet)

Mi`salg`a ali`ng`an *qi`li`sh*, *nayza* so`zleri a`skeriyy qural atamaları`. Soni`n` menen birge, shı`g`armada sol da`wirge ta`n *aybalta*, *doyi`r* a`skeriyy qural atamasi` da wo`nimli qollani`lg`an.

Mi`sali: 1. Ha`r bir wo`tkel misli piyazdi`n` qabi`g`i`, ko`zlerin`di

ashi`tadi`. Aman-yesen qi`rshi`wdi`n` joli` ha`r wo`tkeldin`

iyesine tu`yinshigin` boli`wi` kerek. Soni`si`z alg`a bir qa`dem taslanbaydi`, aldi`n`di` ya qi`li`sh, ya nayza, ya aybalta keseleydi.

(394-bet)

2. Da`rwazaman aybaltasi`n kese tuti`p, bir ta`jim berdi de, ishke juwi`ri`p ketti ha`m azdan keyin kelip:

-Xani`mi`zdi`n` siz benen so`ylesiwge waqti` joq,-dedi. (254-bet)

3. Mi`rzabek dushpani`na ali`stan doyi`r uri`wdi`n` haqi`yqi`y sheberi yeken, wol mi`lti`q jetpegenlerge doyi`r beriwdi, biraq ha`r bir doyi`rdi`n` ushi`na qorg`asi`n quyip beriwdi wo`tindi,

Vladimir bul isti de demde men`gerip qolg`a aldi`. (282-bet)

Sonday-aq, shi`g`armani`n` tilinde da`wir ushi`n say a`skeriy kiyim xi`zmetin atqarg`an sawi`t so`zi wo`nimli qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Sawi`tli` quwg`i`nshi` seyis qayti`p shi`g`atug`i`nday suwg`a

qarap turi`p-turi`p izine aynaldi`. (314-bet)

Bul sawi`t so`zi a`sirese, da`stanlardi`n` tilinde jiyyi qollani`ladi`. Al T.Qayi`pbergenovti`n` ko`pshilik shi`g`armalari` qaraqalpaq xalqi`ni`n` tariyxi`menen baylani`sli` bolg`anli`qtan, da`wir kaloritin beriw ushi`n go`nergen so`zler su`wretlew qurallari` si`pati`nda wo`nimli qollani`lg`an.

3. *U`y – xojali`q zatlari`na, kiyim – kensheklerge baylani`sli` go`nergen so`zler.*

Shi`g`armani`n` tilinde ku`ndelikli turmi`stag`i` tuti`ni`w zatlari`na baylani`sli` kiyimlerden` atamalari`n bildiretug`i`n go`nergen so`zler ko`p ushi`rasadi`. Jumi`sta biz wolardi`;

a) U`y – xojali`q zatlari`na baylani`sli` tariyxi`y so`zler;

b) Kiyim – kensheklerge baylani`sli` qollani`latug`i`n tariyxi`y so`zler dep yeki toparg`a bo`lip qaradi`q.

1. *U`y – xojali`q zatlari`na baylani`sli` tariyxi`y so`zler.*

Mi`sali`: 1. Bir qoli`nda qabaq shi`lapshi`ni`, yekinshi qoli`nda

mi`squmani` bar xi`zmetker kirip, awqatti`n` tayi`n bolg`ani`n bildirdi. (21 – bet)

2. Tesik mestin ti`g`i`ni` ali`ng`anday Aqbiydaydi`n`
ko`zlerinen jas sawi`ldadi`. (244 – bet)
3. Mes toli` qan ali`p shi`qqan yeken, kishkenelerinin` basi`n
meske ti`g`i`p manti`qti`rdi`. (17 – bet)
4. Bul du`nya ashshi` ayrang`a toli` bir shirik mes yeken, bir
jag`i`n pitesen`, yekinshi jag`i` tesiledi. (289 – bet)
5. Murat shayi`q ag`ash tabaqqa suw quyi`p Maman biydin`
awzi`na tutti`. (248 – bet)

Mi`salg`a ali`ng`an *qabaq shi`lapshi`n* go`nergen so`zi sol da`wirde la`gen, *mi`squman* so`zi bolsa, suw quyatug`i`n quman ma`nisinde, al *mes* go`nergen so`zi bolsa, suw quyi`p ali`p ju`retug`i`n i`di`s, *ag`ash tabaq* sol da`wirde qollani`lg`an awqat quyi`p ishiw ushi`n qollani`lg`an i`di`s xi`zmetin atqarg`an.

Shi`g`armani`n` tilinde bunnan basqa da u`y – xojali`q zatlari`na baylani`sli` sol da`wirge ta`n, da`wir kaloritin woqi`wshi`ni`n` ko`z aldi`na keltiriw ushi`n *kiyiz, dorba, shari`q, pilte basi`w* si`yaqli` go`nergen so`zlerde ushi`rasadi`.

- Mi`sali`:
1. Yeki kiyizge worap arti`lg`an bul ju`k mi`lti`q, woq da`ri
yedi. (280 – bet)
 2. Bag`qa shi`qqani`nda wo`tken sapardag`i` ka`ywani` ka`nizdi
ko`rdi. Hal – jag`day sorasti`. Qi`z i`rasi`n aytti`.
- Wolay bolsa ja`ne bir biyshara a`kelingen – dedi ka`niz.
- Endi meni ne qi`ladi`?
- Jaqsi` ko`re me ele? Shari`q bergen joq pa?
- Kelgeni jaqsi` ko`rgeni shi`g`ar, shari`q bergen joq.
Ko`rgenim – bilgenim paxta shari`q boli`p qaldi`. (275 – bet)
Xan sa`skede tu`rgelip ketti. Tu`ni menen ko`zi ilinbegen qi`z
yendi mi`zg`i`p alajaq boli`p, dasti`qqa bas qoyg`ani` sol,
qati`nek suwpi` jan`a shari`q, bir jumaq paxta menen kirdi.
Qi`zdi`n` ju`regi suw etti. «A`ne, endi bizin` de ko`rgen –
bilgenimiz paxta shari`q bolayi`n degeni ...». Talabi` keshke

shekem pilte basi`w, yari`m qaran`g`i` to`rt diywalg`a qi`si`li`p
shari`q iyiriw, zarlani`w, gu`rsiniw ... boldi`. (291 – bet)

3. Amanli`qti`n` iynindegi qara ju`k dorbasha awi`rli`q
yetip, terlegen yedi. (18 – bet)

Maman wog`an izin so`yletpesten dorbashasi`n wo`z iynine
saldi`. (19 – bet)

Mi`saldag`i` *kiyiz* go`nergen so`zi sol da`wirdegi wo`nimli qollani`lg`an
to`sek, *shari`q* paxtadan jip iyiretug`i`n qural, *dorba* azi`q – awqat ha`r qi`yli`
zatlardi` salatug`i`n zat xi`zmetin atqarsa, *dorbasha* sol zatti`n` kishi formasi`.
Bul so`zdin` tu`biri *dorba*, zat sali`p qoyatug`i`n na`rse –sha atli`qti`n`
kishireytiwshi, yerkeletiwshi ma`ni bildiretug`i`n sub`ektiv baha formasi`.

b) Kiyim – kensheklerge baylani`sli` tariyxi`y so`zler.

Mi`sali`: 1. Bazda – bazda qati`nek suwpi`ni`n` ruxsati` menen bag`qa
shi`g`a qoysa, yeki ko`zi jawtan`lap, at seyistin` sa`lle
asqabaqtay qurashi`n izlep, diywal tamang`a tigile qaraydi`. (291 – bet)

2. Diywal ha`reminin` u`stinen sari` asqabaqtay sari` qurash
ko`rindi. (278 – bet)

Mi`saldag`i` *qurash* so`zi sol da`wirge ta`n bas kiyimnin` atamasi`. Bul
so`zdin` bir neshe variantlari` ushi`rasadi`. *Telpek, qurash, sho`girme*.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` ko`rkem so`z sheberi I.Yusupovti`n`
*Sho`girme* qosi`g`i`nda da bul bas kiyim bi`lay ta`riyplenedi:

Bir ati`n` telpekdur, bir ati`n` qurash,
Zamani`n`da kiyim bolg`ani`n` i`ras.

4. Pul ha`m wo`lshem birliklerin bildiretug`i`n go`nergen so`zler.

Shi`g`armada pul birligine baylani`sli` *ten`ge* so`zi wo`nimli qollani`lg`an.
Mi`sali`:

1. Biri Almagu`ldi taqi`yaday la`gen toli` ten`gege sati`p ali`p
qalg`an wa`zir. (292 – bet)

*Wo`lshem birligin bildiretug`i`n tariyxi`y so`zler:* wonseri, qir`qag`ari`, won arshi`n, u`sh shayi`li`q, batpan, siyseri, to`rt tu`ydek, bir yen bo`z ha`m t.b.

Mi`sali`: 1. Kewlimjaylar topari` menen irkilmesten kirdi.

Bektemirdin` qoli`nda qi`rqag`ari`day duzlang`an yet bar yeken. (245 – bet)

2. – Anaw bug`ani` bir qoydi`n` sani` menen qi`rqag`ari` tari`g`a aldi`m – dep izde won si`yi`rdi` aydap kiyati`rg`an yen`gezerdey jigitti nusqadi`. – Al, senin` aqi`lli` balan`a bir qoydi`n` jarti` yeti menen wonseri basalay un beremen. (338 – bet)

3. Al, sondag`i` joldasi` kim? Sayaq, diywana, u`sh shayi`li`q jalan` ayaq. (41 – bet)

4. – Shayi`q, siz nege oylanasi`z! Siz ushi`n joldan qaldi`m. Siz ushi`n qazaqti`n` abi`rayli` biylerine won arshi`n shi`t sarp yettim. (239 – bet)

5. Shayi`qti` bir na`rse sorap tur ma degen qi`yal menen woti`z arshi`n shi`t beriwege wa`de yetip, basqadan izgi yekinshi tu`yeni jetelegen ka`rwang`a:

- Tashmat, tu`yen`di sho`gir, - dep buyi`rdi`. (235 – bet)

6. Maman biydin` bir woyi` bularg`a tek jarti`si`n qaldi`ri`p, qalg`ani`n basqa awi`lg`a a`ketpekshi yedi. I`qlaslari` ushi`n u`sh batpan biydaydi`n` ba`rin u`lestirdi. (357-bet)

7. Hayransan`, bul u`lken biyge. Wo`zi zorg`a tawi`p kelgen u`sh yari`m batpan biydayi`n qarasaqallarg`a yegin` dep yesheyin beripti. (366-bet)

8. Pesinge shamalasqanda Nurabi`lla kirip keldi, arqasi`nda yari`m batpang`a shamalas da`n menen, to`rt tu`ydek kendir qabi`g`i` bar. (387-bet)

9. Maman biy wo`z diydisi menen siyseridey tuxi`m qaldi`ri`p, qapti`n` awzi`n qayti`p buwi`p qushaqlawi` menen

ati`ni`n` bo`kteriwine basti`. (356-bet)

10. Aldi`n`g`i` sur eshekke woti`rg`an ala taqi`yali`, ala shapani`ni`n` si`rti`nan bir yen bo`z buwg`an adam jalan` ayaqlari`n ag`ash za`n`gige tirep, Esim biy ko`rsetken ta`repke qarap jekke atli`dan basqa hesh kimdi ko`rmegenin aytti`. (384-bet)

11. Qalani`n` arqa shetindegi shen`gel ha`remli sharbaqti`n` iyesi Ma`t`yaqub sharbaqshi` jalan`ash yetine kiygen qaralti`m kir shapani`ni`n` si`rti`nan gu`reske tu`setug`i`n palwanlarday, bir yen bo`zdi boslaw buwi`p ali`p, ayag`i`ndag`i` u`lken sherim gewishin si`lpi`ldati`p, sharbaqti`n` ag`ash da`rwazasi`na arqasi`n berip, shi`g`i`wshi`lardan qazi`q puli` wo`ndirip tur. (404-bet)

Shi`g`armani`n` tilinde ku`ndelikli tumi`stag`i` tuti`ni`w zatlari`na baylani`sli` kiyimlardin` atlari`n bildiretug`i`n go`nergen so`zlerde ushi`rasadi`.

Mi`sali`: 1. Shashi` wo`sken, denesi ku`nge ku`yregen, qayraqtay qon`qi` muri`n, tana ko`z, qulaqlari`n alaqanday, izine yergen qari`ndasi`ni`n` kir – kir aq bo`z ko`ylegi bar, biraq si`ni` du`ziw ji`rti`lmag`an. (22 – bet)

2. A`yne tu`s payi`ti`. Amanli`qlar bir go`ne bo`z ko`ylektin` u`stine kepken ju`weri gu`rtiklerdi u`yip, talasi`p jep ati`rg`ani`ni`n` u`stine keldi. (42 – bet)

Soni`n` arasi`nda murtlari`n jan`a tap bergen, ari`q g`ana qarapa`ren` en`sesi sa`l iymeklew, do`n`gelek jag`ali` bo`z ko`ylegi bar xi`zmetker juwi`ri`p shi`qti`. (61 – bet)

3. Ayaqlari`nda za`n`gi joq, qi`zi`l boyawg`a boyalg`an bo`z balag`i` tu`rilip, sherim gewish ayag`i`ni`n` ushi`na zorg`a ilinip kiyati`r. (312 – bet)

4. Wolardi`n` izindegi uyli`g`i`sqan topardi`n` wortasi`nda baylawsi`z bende qi`li`ng`an Murat shayi`qti`n` u`skini

quyi`lg`an, sa`llesi man`layi`na tu`sken, saqali`nan suw
tamshi`lap barati`r. (204 – bet)

5. Ishten saza bolmadi`. Yekinshi ret su`renlegende g`ana
basi`na go`ne qi`lqa ton bu`rkengen Almagu`l shi`qti`.
(232 – bet)

6. Duwqat shapanli`, ayag`i`nda gewish - ma`si, sa`llesin
jiptiktey qi`li`p worag`ani` sonshell, bir qabi`g`i`
qi`rshi`lg`an piyazday, sup – suli`w. (434 – bet)

Mi`salg`a ali`ng`an *bo`z ko`ylek* bo`z materialdan tigilgen ko`ylek. *Sa`lle*
yer adamlardi`n` basi`na kiyetug`i`n bas kiyimi bolg`an. Bul bas kiyimnin`
*sho`girme*, *qurash* degen atamalar i` da sol da`wirde ten`dey qollani`lg`an.

Ma`selen:

1. Maman biy basi`nan baxi`t qusi`n ushi`ri`p alg`ani`na
pushayman qi`li`p barmaq tisleme sin! Baxi`t Esengeldi biydin`
qurashi`na qondi`. (420 - bet)

Aq qurashi` arti`ma jalp yetti. (432 – bet)

Matam qalpag`i` worni`na ko`bisi qurash kiygen. (325 - bet)

Al, mi`saldag`i` *qi`lqa ton*, *duwqat shapan* bolsa, yer adamlardi`n` u`stine
kiyetug`i`n kiyimi bolg`an.

Sunday – aq, shi`g`armada *bo`z ko`ylek* penen qatar woni`n` si`rti`nan
kiyiletug`i`n *beshpent*, ayi`ri`m jag`daylarda *gu`rteshe* atamasi` da qollani`lg`an.
Beshpentti qi`z – kelinshekler bo`z ko`ylektin` si`rti`nan kiygen.

Mi`sali`: 1. Sarg`ayi`p ketken bo`z ko`ylegi, bo`z beshpenti wo`rim –
wo`rim, kiyim kiyenge megzemes, misli ji`rti`q – ji`rti`q
aw jami`lg`ang`a usaydi`. (426 – bet)

2. Wo`zi ara-tura tu`yeli ketip, da`n tawi`p keledi.

Ayti`wi`na qarag`anda, wori`s, tatar, bashqurt arasi`nan ali`p
qaytatug`i`n bolsa kerek. Mi`na balalari`ni`n` ko`ylek-
gu`rtesheleri de sonda ketip, a`kelip ju`rgenleri. (440-bet)

Yer adamlardi`n` ayag`i`na kiyetug`i`n ayaq kiyimi *sherim gewish* dep atalg`an.

Mi`sali`: 1. Qalani`n` arqa shetindegi shen`gel ha`remli sharbaqti`n` iyesi Ma`t`yaqub sharbaqshi` jalan`ash yetine kiygen qaralti`m kir shapani`ni`n` si`rti`nan gu`reske tu`setug`i`n palwanlarday bir yen bo`zdi boslaw buwi`p ali`p, ayag`i`ndag`i` u`lken sherim gewishin si`lpi`ldati`p, sharbaqti`n` ag`ash da`rwazasi`na arqasi`n berip, shi`g`i`wshi`lardan qazi`q puli` wo`ndirip tur. (404 – bet)

2. Ayaqlari`nda za`n`gi joq, qi`zi`l boyawg`a boyalg`an bo`z balag`i` tu`rilip, sherim gewish ayag`i`ni`n` ushi`na zorg`a ilinip kiyati`r. (312 – bet)

3. Qudiyar seyistin` sabayaqti`n` u`stinen ali`p to`segen qara kiyizinin` shetine woti`rdi`. Go`ne sherim gewishin sheshpey woti`rdi`. (310-bet)

Shi`g`armani`n` tilinde imarat, jay so`zinin` ma`nisinde *i`lashi`q*, *wotaw*, *shati`r*, *qos* so`zleri qollani`lg`an. *I`lashi`q*- so`zi bul worta hal, worta da`rmiyan ka`mbag`al adamlardi`n` jasaytug`i`n jayi` bolg`an.

Mi`sali`: 1. Amanli`qti`n` wotawi` ha`m mal - da`skesi joqli`g`i`n kisige bildirmeydi, i`lashi`qti`n` a`tirapi` mintazday, til menen jalap alg`anday tazalani`p qaldi`. (167 – bet)

2. Bul basqalardi`n` ku`lkisin ja`ne ku`sheytken menen ba`rin i`lashi`qtan aydap shi`qti`. (42 – bet)

Wotaw so`zi bir qansha malli` – halli`, bardamli` adamlardi`n` jayi`na baylani`sli` ayti`lg`an.

Mi`sali`: 1. Murat shayi`qti`n` tog`i`z qanatli` wotawi`ni`n` artqi` jup keregesi ashi`q. (20 – bet)

Qos - bul jazda woti`ratug`i`n i`qti`rma, jay yesaplang`an.

Mi`sali`: 1. Qoslardi`n` qami`si`n ko`tergen to`rt bawli` tu`n`liklerdi julqi`p jelpildetken dawi`lg`a qarap, allag`a nali`s yetip

turg`an shayi`qti`n` sa`llesin dawil ushi`ri`p tu`sirdi, wol
jumalag`an sa`llenin` izinen ju`re bergeni, qasi`na kelip
qalg`an yeki atli`ni` ko`rdi. (201 – bet)

Sonday – aq, xan, patshalar shati`r quratug`i`n bolg`an.

Mi`sali`: 1. Xan shati`ri`nda wo`zinen, ini balalari`nan basqa biraz
biyler, jasawi`llar ja`mlengen yeken. (130 – bet)

2. Shati`rg`a kirgen jerge birew belin shanshi`p, basi`na
qalpag`i`n qi`sti`rg`an yeken. (131 – bet)

Shi`g`armada jay ha`m woni`n` materiali`na baylani`sli` qollani`lg`an
go`nergen so`zler de ushi`rasadi`. Ma`selen, *shaldi`war*, *yeden*, *alaqshi`n*,
yergenek ha`m t.b.

Mi`sali`: 1. Amanli`q woyli` ko`zleri menen i`lashi`qti`n` ishinin`
tazali`g`i`na, nart tog`ay taldan sog`i`lg`an shaldi`wardi`n`
quri`msi`z, tap bu`gin shawi`p a`kelingendey yetip
juwi`lg`ani`na, balalar menen kelse shan`g`i`ti`p jatatug`i`n
yedennin` si`balg`ani`na, taza woshaq sali`ni`p, aylanasi`na
alaqshi`nlar kag`i`lg`ani`na ju`da` kewillilik penen qarap
jati`rg`an menen kewil a`ndiysheleri parasat bermeydi.
(168 – bet)

2. Tu`nde dalag`a shi`qqani`nda yergenektin` qasi`nda yeki
jigit turg`ani`n abayladi`. So`ylespedi. Sonnan u`sh ku`nge
shekem adam xabarlaspadil`. Haqi`yqat qamawda. Yergenekti
ilip si`rttan adam turadi`. (48-bet)

Mori`dan si`rtqa tu`tin shi`g`atug`i`n wori`n *du`tkesh* dep atalg`an.

Mi`sali`: 1. I`lashi`qti`n` du`tkeshinen ara – tura ag`i`p wo`tip turg`an aq
bultqa qarap, baladay sho`p shaynap jati`r. (270 – bet)

Wotawg`a* baylani`sli` *kerege*, *uwi`q, *basqur*, *baw* - *shuw* so`zleri
qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. U`ydin` kerege, uwi`qlari`, shan`i`rag`i` muri`nni`n` qani`nday

qi`zi`l, ko`kleri shiykil sari`, kiyiz u`zikleri qarday aq,

basqur, baw – shuwlari` shi`lt jan`a. (67 – bet)

U`ydin` ishindegı woshaq ha`m sog`an baylani`sli` *a`teshtan* so`zi qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Buri`mlari` a`teshtanni`n` u`stine jayi`li`p, woshaqqa bir

shi`g`anaqlay berip, u`pledi. (368 – bet)

2. A`teshtanni`n` basi` til menen jalag`anday. Woshaqta du`mshe

qaynap tur. (308 – bet)

A`to`shkir, *ko`sew* wot jaqqanda qozdi` qi`si`p uslaw ushi`n, wotti` tu`rtetug`i`n qural si`pati`nda paydalani`lg`an.

Mi`sali`: 1. A`to`shkir yetip paydalandi`. (25 – bet)

2. – Balam, dosli`q jibi ko`rkenin` asti` menen tarti`lmaydi`.

Tarti`la qoyg`an jag`dayda bir chaynek ya kese ushi`n, ha`tteki,

bir jag`i` ku`ye ag`ash ko`sew ushi`n bunday dosli`q shorta

u`ziledi. (123 – bet)

U`y – xojali`q zatlari`na, tuti`ni`w buyi`mlari`na baylani`sli` *du`mshe*, *ag`ash tabaq*, *tas kese*, *zeren*, *mes*, *mi`squman*, *mi`s la`gen*, *tas chaynik*, *tas shi`ra* so`zleri wo`nimli qollani`lg`an. *Tas shi`ra* shi`rani`n` xi`zmetin atqarg`an.

Mi`sali`: 1. Wortadag`i` tas shi`ra pa`seygen yedi. Sonli`qtan, woni`n` ko`z

qi`spayi`n I`ri`squ biy tu`we, wo`z joldaslari` da an`g`armadi`.

(156 – bet)

Tas chaynik - shay ishetug`i`n chaynik xi`zmetin atqarg`an.

Mi`sali`: 1. Qara u`ydin` ishin ti`ni`shli`q iyeledi. Tas chayniklerdin`

qaqpaqlari` ashi`q, keselerge quyi`lg`an chay ti`ni`p qaldi`.

(158 – bet)

Soni`n` menen birge, shay ishiw ushi`n *tas keseden* paydalani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Yeki ayag`i`n bawi`ri`na tarti`p, ju`da` mu`lgip, tas kesedegi

suwi`p ketken chaydi` shi`m – shi`m urtlaydi`. (438 – bet)

Qoldi` juwi`w ushi`n *mi`squman* ha`m *mi`s la`gennen* paydalani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Qi`z bul ko`riniske qarap apalaqlap, wo`zinin` qayda kelip

qalg`ani`n bilmey, won`i` ya tu`si yekenine isenbey turg`anda,

swpi` yekinshi yesikten bir la`gen menen mi`squman a`keldi

ha`m qi`zg`a shomi`lasan` dep isharat bildirdi. (256 – bet)

2. Awqat ushi`n qol juwdi`ri`wg`a kirgen xi`zmetker jigit

qonaqlardi`n` tastan sog`i`lg`an su`wretlerdey qi`ymi`lsi`z,

jansi`z woti`rg`anlari`n ko`rip, mi`squmani`n uslawi` menen

yergenekke su`yelgen wo`lidey qati`p tur. (184 – bet)

3. Qi`z bul ha`diyselerge tu`sinbey, u`stine quyi`li`p turg`an

suw tamam bolsa da, u`lken mi`s la`gende biraz woti`rdi`.

(15 - bet)

Bul mi`sallardag`i` *mi`squman*, *mi`s la`gen* so`zleri yeki komponentli.

Birinshisinde *mi`squman* birigip, qosi`li`p jazi`lsa, *mi`s la`gen* so`zi ayi`ri`m bo`lek jazi`lg`an.

Sunday – aq, shi`g`armada awqat ishiw ushi`n qollani`latug`i`n i`di`s atamalari` *zeren*, *tas kese*, suw qaynati`w ushi`n *du`mshe* i`di`s atamalari` ushi`rasadi`.

Mi`sali`: 1. Na`bada birew kelip qalsa, kerek boladi` dep ag`ash tabaqti`,
tas keseni juptan – juptan qi`lg`an. (310 – bet)

2. Jung`arlar shabi`wi`li`nda wol jas jigit yedi, a`kesinin`
to`rt tu`lik mali` menen boli`p, ko`p shopan, padashi`,
ka`rwanlari` menen birge bir qasi`q ati`sqa bir zerennen
bo`lisip sorpa ishishken. (171 – bet)

3. Aqbiyday i`lashi`qqa su`n`gip kirip, bir zeren shalap ali`p
shi`qti`. (272 – bet)

4. Qati`nek suwpi` keyin ba`sip, asxanag`a kire sala, tayi`n
tawi`q sorpada sari` ala ag`ash zerenge quyi`p a`keldi.

- Xani`msha, sorpa ishin`iz, jazi`lasi`z.

Yele soli`g`i` basi`lmag`an qi`z:

- A`ket, ket! – dep baqi`rdi`. Qati`nek suwpi` zerendi bas
ushi`na qoydi`:

- Meyli, uyalsan` jalg`i`z woti`ri`p ishe g`oy.

Almagu`l zerendi bir shetinen uslap, shi`g`i`p barati`rg`an
qati`nekin` izinen shi`n`g`i`tti`. Zeren qapi`g`a bi`lsh yetti.

Qati`nek suwpi` uzi`n bo`z ko`yleginin` yetegin aynaldi`ri`p
ko`terip, g`i`rra izine aynaldi`.

- O`ybey, o`ybey! Xan esitpegey, adam esitpegey. Seni ayayi`n,
tilime g`ana baspayi`n! ...

- Qati`nek suwpi` usi`layi`nsha shin`k – shin`k so`ylenip,
gu`birlenip qaq bo`lingen zerennin` si`ni`qlari`n ji`ynap

yetegine saldi`.

(273 – bet)

5. A`tashtanni`n` basi` til menen jalag`anday. Woshaqta du`mshe qaynap tur.

(308 – bet)

6.Woshaqti` aynala jambas taslasi`ldi`. Qan`i`lti`r du`msheden chay ishili`p ati`r.

(348-bet)

7. Xiywani`n` g`arg`i`si`nan aqi`li` zayi`l bolg`andi`, tu`binde adam balasi` g`oy, kele boli`p keter dedi wo`zinshe ha`m a`kelip worni`na jatqardi`, uyqi`dan woyang`an son` du`mshesin qaynati`p chay berdi, kelesi ku`ni azan menen jumi`si`na ketkende de jayi`nda qaldi`rdi`.

(428-bet)

8. Ba`ha`rge qaray wol Amanli`qti`n` jumi`stan keler aldi`nda wotqa du`mshe qaynati`p qoyatug`i`n boldi`, bazda izinen de baratug`i`n boldi`, ha`tte woti`ng`a da birge yerip ketetug`i`n boldi`, a`lle qanday adamgershilik peshe me, yamasa wo`zinin` iyt wo`mirinen quti`lg`ani` ushi`n ba, kimgе minnetdarshi`li`g`i`n seze me, keshte Amanli`qti` uyqi`latpay uyqi`lamaytug`i`n boldi`.

(429-bet)

Shi`g`armada xali`qti`n` wo`tkendegi wo`mir tariyxi`, turmi`si` su`wretlengenlikten, sol xali`qti`n` jasag`an da`wirine say, wolar qollang`an zat atamalari` da`wir kaloritin beriw ushi`n wo`nimli qollani`lg`an: suwqabaq, ayan qabaq, so`k shanash, quman ha`m t.b.

Mi`sali`: 1. Ati`zli`qti`n` da`l ortasi`nda shaqalari` sho`girmedey u`yilip

g`i`rri`qlang`an bir toran`g`i`l bar yeken. Shaqalari`nda suw ayran qabaqlar, du`msheler, tu`yinshikler iliwli.

(372-bet)

2. Biri nayzasi`ni`n` ushi` menen ju`kti awdardi`, yekinshisi keregenin` basi`ndag`i` so`k shanashti` ali`p Aqbiydaydi`n` moyni`na ildirdi:

- Bosati`n`lar u`ydi!

- Sizler bosati`n`lar!-dep qarsi`lasti` Amanli`q. Woni`n` sheke

tami`rlari` shertilip, saqal murti`ni`n` ha`r tu`gi iynedey
shanshi`li`p tur yedi. Aqbiyday istin` nasi`rg`a shabatug`i`ni`n`
tu`sindi. Moyni`ndag`i` shanashtan so`k sawi`ldawi` menen
yerinin` ayag`i`na ji`g`i`ldi`. (335-bet)

3.Go`ne sherim gewishin sheshpey woti`rdi`. Qudiyar seyis
wog`an pa`len-to`len demedi, qumandi woshaqqa qoyi`p wot
jaqti`, chay demledi. (310-bet)

Mi`salg`a ali`ng`an bul so`zler bu`gingi ku`nnin` ko`z-qarasi`nan
qarag`anda go`nergen so`zler yesaplanadi`. Sebebi, da`wir, zaman wo`zgerip
buri`n qollani`lg`an zatlar ha`m woni`n` atamaları` go`nerdi, jan`adan zatlar
ha`m woni`n` atamaları` payda boldi`.

Shi`g`armani`n` tilinde qollani`lg`an halaqa, bo`z gu`pi, aydi`lli` da`kene
so`zleri kiyim, bas kiyim atamaları`n bildiredi.

Mi`sali: 1.Bo`z gu`pisi pi`rri`m-pi`rri`m, qara jiyekli qi`zi`l
ko`yleginin` yetekleri qaq-qaq ayi`ri`lg`an, basi`ndag`i`
aydi`lli` da`kenesi buzi`li`p, halaqasi` yekew boli`p ketken
bir hayal wo`z-wo`zinen gu`birlenip, bir baltani` aspang`a
shi`n`g`i`ti`p oynap ju`ripti. (352-bet)

Kiyiz, shi`pta, sho`kshek, shiy so`zleri u`yge to`seletug`i`n to`sek ma`nisin
an`latsa, al bo`z ko`rpe adamni`n` u`stine jami`latug`i`n ko`rpe ma`nisin
bildiredi.

Ma`selen: 1.Wo`li du`n`yadan-jalg`i`z sabayaq, a`bden tozi`wi` jetken son`
xan sarayi`nan shi`g`ari`p taslang`an sabayaq, u`stine bir qara
kiyiz benen asti`-u`sti bo`z bir ji`rti`q ko`rpe ji`yi`p
qoyi`ladi`. (310-bet)

2.To`segenleri shiy, shi`pta, jambaslag`anlari` ishi topang`a
toli` teri ko`pshikler boli`wi`na qaramastan, qosti`n` ishi
mazlap ketti. (348-bet)

3. Yeki iyninen dem ali`p hapli`g`i`p tur, man`layi`ni`n` terin
jen`i menen si`pi`ri`p jiberip, yesikte to`sewli jati`rg`an

shi`ptani`n` u`stine saqqa ju`gindi. (383-bet)

Bul mi`sallardag`i` kiyiz, shiy, shi`pta so`zleri waqi`ya su`wretlenip ati`rg`an waqi`yag`a sa`ykes sol da`wirde qollani`lg`an to`sek atamaları`. Al shi`g`armani`n` tilinde bul so`zler menen bir qatarda, to`sek atamaları`na baylani`sli` uli`wma ko`pshilikke tani`s bolmag`an sho`kshek, jami`lg`i` so`zleri de qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Shi`pta to`sekler ha`m sho`kshektin` u`stindegi paxtasi` aqqan bo`z ko`rpe menen (buni` Nurabi`lla yeki hayali` menen jami`ladi`), ju`ni si`rtqa awdari`li`p taslang`an go`ne posti`ni`nan (bul Womar g`arri`ni`n` ha`m qi`s kiyimi ha`m jami`lg`i`si`) basqa ha`ylesi joq ken` i`lashi`qta woshaqqa abi`na maldas quri`ng`an Womar g`arri`ni`n` yeki jag`i`nda yeki kelini, jari`spaqqa shi`li`mtal yesip oti`r. (386-bet)

Shi`g`armani`n` tilindegi jami`lg`i`, bo`z ko`rpe so`zleri bolsa ko`rpe atamasi`n bildiredi.

Mi`sali`: 1. Ju`ni si`rtqa awdari`li`p taslang`an go`ne posti`ni`nan (bul Womar g`arri`ni`n` ha`m qi`s kiyimi ha`m jami`lg`i`si`) basqa ha`ylesi joq ken` i`lashi`qta woshaqqa abi`na maldas quri`ng`an Womar g`arri`ni`n` yeki jag`i`nda yeki kelini, jari`spaqqa shi`li`mtal yesip woti`r. (386-bet)

2. Wo`li du`nyadan-jalg`i`z sabayaq, a`bden tozi`wi` jetken son` xan sarayi`nan shi`g`ari`p taslang`an sabayaq, u`stine bir qara kiyiz benen asti`-u`sti bo`z bir ji`rti`q ko`rpe ji`yi`p qoyi`ladi`. (310-bet)

3. Amanli`q ag`ash dasti`qti`n` u`stine qi`s malaqayi`n qoyi`p, paxtasi` aqqan go`ne bo`z ko`rpeni beline shekem jami`li`p shalqasi`na jati`r yedi. (121-bet)

Shi`g`armani`n` tilinde sabayaq go`nergen so`zi qollani`ladi`. Sabayaq-bul ju`k ji`ynap qoyatug`i`n zat bolg`an. Bul so`zdi yekinshi ta`repinen ali`p qarag`anda, dialektlik go`nergen so`z boli`p yesaplanadi`. Dialektlik so`zler

belgili bir aymaqta qollani`latug`i`n sheklengen xarakterge iye so`zler. Al go`nergen dialektlik so`zler bolsa, wol qanday da bir waqi`tlarda belgili bir aymaqta qollani`lg`an, biraq ha`zir qollani`li`wdan shi`g`i`p qalg`an so`zler.

Mi`sali`: 1. Wo`li du`nyadan-jalg`i`z sabayaq, a`bden tozi`wi` jetken son` xan sarayi`nan shi`g`ari`p taslang`an sabayaq, u`stine bir qara kiyiz benen asti`-u`sti bo`z bir ji`rti`q ko`rpe ji`yi`p qoyi`ladi`. (310-bet)

2. Qudiyar seyistin` sabayaqti`n` u`stinen ali`p to`segen qara kiyizinin` shetine woti`rdi`. Go`ne sherim gewishin sheshpey woti`rdi`. (310-bet)

Sonday-aq, shi`g`armada azi`q-awqatqa baylani`sli` *basalay un* go`nergen so`zi qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Amanli`q ta sol buri`lg`ani`nan izine aylanbadi`. Qosi`na keldi. Qoy yeti menen basalay uni`n shaldi`warg`a jasi`ri`p ishke kirdi. (339-bet)

Buri`n adamlar jerdi aydaw, su`riw ushi`n wo`giz ku`shinen paydalang`an.

Mi`sali`: 1. Yari`m batpan yeksen`izde ba`rekella`. Qalg`ani`n Begdulla qarasaqalg`a aparaman. Menin`she, wolar wo`giz worni`na wo`zlerin jegedi, lekin yegedi. (356-bet)

Adamlar wo`gizge gu`nde qosi`p, moyi`nti`ri`q, paznadan paydalani`p jer su`rgen. Sonli`qtan da, yertede ata-babalari`mi`z gu`nde, moyi`nti`ri`q, pazna so`zlerin wo`nimli paydalang`an.

Mi`sali`: 1.- Mine, jigitler biyday tuxi`m a`keldim. Yesabi`n tawi`p yegiw kerek. Wolar qos, o`giz qa`ne, gu`nde qa`ne, moyi`nti`ri`q qa`ne, pazna qa`ne dep ashi`qtan-ashi`q soramag`an menen bir-birine qarasi`p an`-tan` boli`p tur. (356-bet)

2. –Jigitler,-dedi wol awi`llaslari`na quwani`shli` dawis` penen. –Biy bizge biyday tuxi`m a`kelgen. Ayti`n`lar, moyi`ng`a moyi`nti`ri`q sali`wg`a mag`an kim tay boladi`?

(356-bet)

3. Azanda wolar menen jer ko`rip, gu`nde, moyi`nti`ri`qqa qolay toran`g`i`l shabi`sti`, tu`sten keyin Yesengeldi biydin` awi`li`na qaray ketti. (357-bet)

4. Womar g`arri`ni`n` wo`zi gu`ndeni basqari`p, moyi`nti`ri`qti`n` bir jag`i`n uli` Nurabi`lla, yekinshi jag`i`n qos kelini su`yredi. (387-bet)

5. Quri`li`sti`n` basi`na quri`lg`an xan shati`ri` misli bir arba degershiginin` gu`pshegin, sol shati`rdan ha`r jaqqa tarag`an jollar sol gu`pshekke qadalg`an kegeylardi yesletti. Degershik ten` qozg`ali`s tapti`. (128-bet)

Wori`ng`a baylani`sli` atqana, ji`lqi`shi`li`q ka`sibine baylani`sli` ji`lqi`man, shabarman, atlardi` seyislep bag`atug`i`n adamg`a baylani`sli` seyis so`zleri qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Jay tabi`w wonsha qi`yi`n bolmadi`, ha`r a`ynegi

qaraqalpaqlardi`n` wortasha da`rwazasi`nday u`lken atqanalari` bar jay Neva da`r`yasi`ni`n` boyi`nan tabi`ladi`. (165-bet)

2.- Jan`ag`i` kelgen balani` yendi tani`di`m. Sizler ba`lkim, tani`mag`an shi`g`arsi`z. Man`g`i`tlar arasi`nda ju`rgen yabi`lardi`n` Da`niyar degen ji`lqi`mani`nan qalg`an tuyaq. (23-bet)

3. Yerten` wo`zi barg`ansha sawdagerlerdi irkip turi`wdi` I`ri`squl biyge tez jetkeriwdi buyi`ri`p, ka`rwan joldan kelgen qon`i`rat uri`wi`ni`n` shabarmani`n qaytardi` ha`m aqi`ri`nda Mamandi` soradi`. (40-bet)

4. Awlag`i`nda xan aytqan at seyis qaraqalpaqti` izlep ko`riwdi woyladi`, tani`s ka`nizekten sorap ko`rip yedi, wol wonday seyis haqqi`nda yesitpepti. (276-bet)

5. Usi` Qudiyar seyis sonnda zorli`q penen wo`zi baqqan ji`lqi`ni` Xiywag`a aydap keldi, xan a`meldarlari` woni`n`

ji`lqi`lardi` aydap qashi`p ketiwinen qorqi`p, saray

seyislerine ja`rdemshi qi`li`p alg`an.

(295-bet)

Buri`n adamlar ji`lqi` baqqan, bag`i`lg`an ji`lqi`ni` ku`sh-qo`lik retinde paydalang`an. Mi`salg`a ali`ng`an *atqana* so`zi at ha`m -xana eki komponentli so`z boli`p, at bag`i`latug`i`n wori`ndi` an`latqan. Al ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde –xana affiksoid yesaplanadi`. *Ji`lqi`man* so`zi bolsa, *ji`lqi`* so`zinin` tu`birine –man qosi`mtasi` qosi`li`p, ka`sip iyesin bildiretug`i`n so`z jasalg`an ha`m ji`lqi` bag`atug`i`n adam ma`nisin bildirgen. *Shabarman* so`zi sol da`wirde bir yelden yekinshi yelge xabar jetkeriwshi adamg`a baylani`sli` qollani`lsa, al *seyis* go`nergen so`zi atti` seyislep bag`atug`i`n adamg`a baylani`sli` ayti`lg`an.

5. *Ra`smiy is qag`azlari`na baylani`sli` go`nergen so`zler*. Shi`g`armani`n` tilinde ra`smiy is qag`azlari`na baylani`sli` *ant*, *ahidnama*, *jarli`q*, *jarli`qnama* si`yaqli` go`nergen so`zler qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Keleshekte bir bu`yirlep ketpewi ushi`n ha`r uri`wdi`n`

ati`nan da ant jazasi`z. Ba`rine mo`r basi`lsi`n. Baslawshi`

u`lken antqa xan menen sizin` mo`rin`iz kerek. (100-bet)

2. «Ahidnama» jazi`wdi`n` u`lgileri bunnan buri`n da

islengenine qaramastan, usi` saparg`i` ahidnamani`n` so`zin

tayarlawdi`n` warra-warrasi` yeki ku`nde tamamlandi`.

Ahidnamani`n` so`zlerine ha`r kim o`z pikirin qosi`p, qansha

kegirdek sozi`spa bolg`an menen is pitti, is tabi`sli` pitti.

(120-bet)

3. Sonli`qtan, sizlerdin` xanlari`n`i`zg`a, sultanlari`n`i`zg`a

Kollegiya ta`repinen Jarli`qnama (gramota) jazi`li`p
qoyi`ldi`. Sa`ne yesinde me, yerten` 12- avgust! Qalay,
i`rzami`si`zlar? (174-bet)

4. 26-avgust ku`ni qaraqalpaq elshileri Petr birinshi
da`wirinde sali`ng`an senat jayi`na shaqi`rti`li`p, wolarg`a
patsha i`rza bolg`ani`, tilekleri qabi`l yetilgeni jazi`lg`an
Jarli`q (Gramota) tapsi`ri`ldi`. (180-bet)

5. Kim qori`qti`, kim u`gitke yerdi, kim ti`ni`shli`g`i`n
go`zledi, kim Mamanlar keletug`i`n ku`ni pu`tkil awi`li`n bir
u`yge ji`ynap, ata-babasi` wori`slar menen birge salg`an
dosli`q gu`zari`ni`n` bati`l boli`p, yendi qaytadan dan`g`i`l jol
bolatug`i`ni`n ayti`p, jas Maman bahadi`rdi` marapatladi`,
axun ahidnamani` ko`shirip u`lgerse, uri`wdi`n` mo`ri sali`ni`p,
tamg`asi` basi`li`wi` wonsha mu`shkilge tu`speydi. (135-bet)

6. Wog`an mo`r basi`wdi` mo`hirdardi`n` mag`an kelgen
hayali`nan wo`tindim. (9-bet)

Sunday-aq, jaza tu`rine baylani`sli` *du`rre, sarsan` kesek* so`zleri
qollani`lg`an ha`m gu`na, ayi`p is islegenlerge qi`ri`q du`rre uri`p, sarsan` kesek
qi`li`p jazalap, adamlardi` saqlaytug`i`n *tas qapi`* bolg`an.

Mi`sali`: 1. Maman biydin` barli`q sa`tsizliklerin yeske ali`p, oni`n`
«jansi`z» yekenine iseniwshiler de tabi`ldi`. A`sirese,
pa`rmang`a da`rman beriw payi`ti`nda ag`ashqa baylang`anlar,
qi`ri`q du`rre jegenler ha`m wolardi`n` jaqi`n-juwi`qlari`

ga`pti ulg`aytti`. (411-bet)

2. –Marapatqa toyi`ni`p wo`z xalqi`ni`n` ari`n satqan bunday

sho`je qorazdi` sarsan` kesek qi`li`p wo`ltiriw kerek,-dedi

shayi`q. (55-bet)

3.-Maman wo`z xalqi`na qi`lapli`q qi`lg`an. Wo`ltiriledi.

Sarsan` kesek qi`li`p wo`ltiriledi. (56-bet)

4. Tas qapi`ni`n` qos qarawi`li` xang`a ma`lim si`naqtan wo`tken,

ag`ayin-tuwg`ansi`z, gellekeser boydaq adamlar. (50-bet)

Shi`g`armani`n` tilinde sali`q tu`rine baylani`sli` *salg`i`rt, baji` pul*
go`nergen so`zleri qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Meyli, az yeken dep mensinbese mensinbesin. Wo`zleri

yesapqa bermey ju`rgen woti`z mi`n`i`na salg`i`rti`n salsa

salsi`n. (84-bet)

2. Yel a`ptada. Qoqtasi`nli` u`yler kem. Sol ushi`n da bas

itibar ka`rwan jolg`a berilgen. Sebebi, wo`tken

ka`rwanlardan wo`ngen baji` puldi`n` wo`zi yeldin` to`lemine

biraz qosemetkey. Paydani` biyori`n shashpaw maqsetinde

ka`rwan joldi` na`wbet penen qori`wdi` uri`wlar bo`lisip

alg`an. Xanni`n` sheshiwi qi`yi`n tu`yini baji` wo`nbegen

jag`daydag`i` awhal. (38-bet)

Sonday-aq, shi`g`armani`n` tilinde *shi`li`mtal* go`nergen so`zi qollani`ladi`.

Mi`sali`: 1. Shi`pta to`sekler ha`m sho`kshektin` u`stindegı paxtasi` aqqan

bo`z ko`rpe menen (buni` Nurabi`lla yeki hayali` menen

jami`ladi`), ju`ni si`rtqa awdari`li`p taslang`an go`ne
posti`ni`nan (bul Womar g`arri`ni`n` ha`m qi`s kiyimi ha`m
jami`lg`i`si`) basqa_ha`ylesi joq ken` i`lashi`qta woshaqqa
abi`na maldas quri`ng`an Womar g`arri`ni`n` yeki jag`i`nda yeki
kelini, jari`spaqqa shi`li`mtal yesip woti`r. (386-bet)

2.-Tuxi`m bu`ginnen qalsa ishilip ketedi. Tez yegeyik. Qa`ne,
kelin`ler, shi`li`mtaldi` ji`ynap bir-birden gu`lshe
ko`min`ler,-dedi g`arri`. (387-bet)

Awi`ri`wdi`n` tu`rine baylani`sli` «bezgek» go`nergen so`zi qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1.Yerten`ine ja`ne bardi`. Bul sapari` Amanli`q biraz du`zlesti.

Azannan beri bezgegi tutpapti`. (123-bet)

2. Keshe wo`zi de, balasi` da bir ku`nde bezgekten wo`ldi dep
yesittim. Woyi`nni`n` tu`rine baylani`sli` hu`rka`s go`nergen so`zi
qollani`lg`an: Jaslar, jaslar yemes pe, tu`ngi shawqi`mli`
woyi`ng`a qayi`ri`ldi`. Jetimler hu`rka`s woynap ati`r yeken.
(230-bet)

Yertede jazi`w ushi`n da`wet, si`yadan paydalani`lg`an.

Mi`sali`: 1.-Toqta,-dep shayi`q Eshniyaz axundi` irikti. –Ha`zir is

baslaymi`z. U`yin`e bari`p qa`lem-qag`az, si`ya sawi`ti`n`di`
sazlap woti`r. (120-bet)

U`y-jayg`a baylani`sli` tam, sharbaq so`zleri qollani`lg`an:

1. Qudiyar seyistin` saray xi`zmetkeri boli`p artti`rg`an du`nyasi` to`rt

diywali` bar qarabaxana tam. (309-bet)

2. Qalani`n` arqa shetindegi shen`gel ha`remli sharbaqti`n`

iyesi Ma`t`yaqub sharbaqshi` jalan`ash yetine kiygen qaralti`m kir
shapani`ni`n` si`rti`nan gu`reske tu`setug`i`n palwanlarday bir yen bo`zdi
boslaw buwi`p ali`p, ayag`i`ndag`i` u`lken sherim gewishin si`lpi`ldati`p,
sharbaqti`n` ag`ash da`rwazasi`na arqasi`n berip, shi`g`i`wshi`lardan qazi`q
puli` wo`ndirip tur. (404 – bet)

Yeldin` jas jigitleri u`lken jastag`i` adamlardi`n` xi`zmetin qi`lg`an.
Wolardi` wot jag`ar dep atag`an.

Mi`sali`: 1.-Amanli`q, ayazladi`n` ba? Tumawlatsan` kerek, ko`zlerin` qi`p-
qi`zi`l. –Solay qusaydi`. Yesengeldi toy berip yedi, sog`an
tu`ni menen wot jag`arli`q qi`li`p, aldi`m qi`zi`p, arti`m ko`l
tamang`a qarap ayazlasam kerek. (354-bet)

Jaydi`n` tu`tin shi`g`atug`i`n worni` du`tkesh dep atalg`an.

Ma`selen: 1.Wonnan ti`sqari` pa`tikte du`tkesh bar, tu`tin sonnan
shi`g`adi`, bultli` ku`nleri gu`n`girt, ashi`qli`qta ko`zi u`yrenge
kisi ishte ne bari`n yerkin ko`redi. (309-bet)

La`shker so`zi xanni`n` sap tartqan a`skeri, al a`skerbasi`, no`ker, onbasi`
wolardi`n` basli`g`i`.

Mi`sali`: 1.Bir-birewdi ayaw bolmadi`. Kishi ju`zdin` basqi` tapqan
la`shkerleri qaytadan janlandi`. (318-bet)

2. Maman wo`zinin` ilgerigi a`skerbasi`lar, uri`wbasi`lar
haqqi`nda ko`p yesitkeni ushi`n wo`z jigitlerinin` minez-
quli`qlari`n jaqsi` biletug`i`n bolg`ani` ushi`n izine yergen
no`kerlerdi qalayin`sha birlikli tuti`w jo`ninde ko`p bas
qati`ratug`i`n yedi. (283-bet)

3. Birewi «yeki ku`n shi`dag`an adam bolmaytug`i`n yedi, bul
ele tiri g`oy, ku`shli ko`rinedi» dedi de, mag`an «ha`y wori`s,
sen Xiywa ushi`n no`ker bolasan` ba?» dedi. (8-bet)

4. Menin` ha`reketlerim, ma`rtliklerim a`skerbasi`larg`a unap,
a`wele wonbasi`, son`i`nan yeliwlikke, ju`zbasi`li`qqa

ko`terildim. (9-bet)

Yelshi so`zi bir yelden yekinshi yelge a`hmiyetli tapsi`rmani` jetkeretug`i`n adamg`a baylani`sli` ayti`lg`an.

Mi`sali`: 1. Bul tayarli`q biyda`rek atli`lardi` ko`rgen son`, atli`lardan
Murat shayi`qqa yelshi kelgen son` baslandi`. (90-bet)

*Ko`sh, ka`rwanbasi`* so`zleri de zamang`a say qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Aqi`ri` ko`sh baslanbasa, ta`wekelshi bolmaydi`. (32-bet)

2. Yel a`ptada. Qoqtasi`nli` u`yler kem. Sol ushi`n da bas
itibar ka`rwan jolg`a berilgen. Sebebi, wo`tken ka`rwanlardan
wo`ngen baji` puldi`n` wo`zi yeldin` to`lemine biraz
qosemetkey. Paydani` biyori`n shashpaw maqsetinde ka`rwan
joldi` na`wbet penen qori`wdi` uri`wlar bo`lisip alg`an.

(38-bet)

Sonday - aq, xan ha`m wog`an qatnasli` bolg`an go`nergen so`zlerde wo`z
worni`nda waqi`yani`n` mazmuni`n ashi`p beriwde sheber paydalani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Usi` Qudiyar seyis sonda zorli`q penen wo`zi baqqan ji`lqi`ni`

Xiywag`a aydap keldi, xan a`meldarlari` woni`n` ji`lqi`lardi`
aydap qashi`p ketiwinen qorqi`p, saray seyislerine ja`rdemshi
qi`li`p aldi`. (295-bet)

2. 14-avgust ku`ni wolardi` patsha Elizaveta qabi`l yetetug`i`ni`
ayti`li`p, Mamanni`n` izinen saray ku`ymesi (faeton arba) keldi.

(175-bet)

3. Ko`p uzamay yelshiler yeline qaytatug`i`n boli`p, Mamang`a
patshali`qtan u`sti teri menen jabi`lg`an, kerek emes jag`dayda
ji`ynap qoya beretug`i`n, to`rt degershikli, temir ko`sherli suliw`
ku`yme inam yetildi. (180-bet)

4. Ko`pshilik waqi`ti`n shika`rda, toy menen kewil xoshli`qta
wo`tkeretug`i`n G`ayi`p xanni`n` miyin aylandi`ratug`i`n, sheshiwi
qi`yi`n jalg`i`z g`ana tu`yin bar yedi. (38-bet)

5. To`requl attan tu`sip kiyikti soydi`, qanji`g`asi`na bayladi`.

(302-bet)

6. Patshani`n` usi`ndayli`g`i`na Mamanni`n` aqi`li` ug`ras kelmey,
woni`n` jer si`zi`p yelpildegan yeteklerin, qushaq jetkisiz
turqi`n, taxt worni`na ko`k lipas jabi`li`p qoyi`lg`an kreslog`a
qanday saltanat penen woti`rg`ani`n qi`ymi`lsi`z baqlap, yeger
usi`nnan dalag`a shi`qsa, ayaqlari`n ko`terip atqa mine almastay
da`rejede sezindi.

(176-bet)

7. Kishi ju`z yelinin` pada-pada mallari`, su`riw- su`riw qoylari`
aydali`p ati`rg`anda, jawg`a to`tepki berip irkiw bi`lay tursi`n,
Abi`lqayi`rdi`n` no`kerleri «jan sawg`a» ayti`si`p keyin ba`sip, xan
shati`ri`na ti`g`i`li`p kiyati`r.

(314-bet)

Sunday-aq, biy, jasawi`llardi`n` birge ju`retug`i`n atqosshi`lari` bolg`an.

Mi`sali`: 1.-Ayt qa`ne, jas biy, jasawi`l-atqosshi`g`a qaysi` biydin`

balasi`n qa`leysen`?

(40-bet)

Adamlardi` qul, aqsu`yek dep bo`lgen, usi`g`an baylani`sli` qul, diywana
ha`m t.b. go`nergen so`zler wo`nimli qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Awzi` jen`illeri xandi` si`rti`nan so`kti de, bazi`lari`

miynette xali`q qatari` izzette qul ekenin ayti`si`p, wo`z-ara

giyne qi`li`sti`.

(74-bet)

2.-Bul diywanalardi`n` jari`si` yemes,-dedi Amanli`q.

(27-bet)

Sunday-aq, is, jumi`s qurallari`ni`n` atamalari`na baylani`sli` *gu`rek*, *qol*
serippe so`zleri qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Nurali` bay qora tazalap ju`r yeken. Ku`nnin` asti`na

qalpag`i`n saya qi`li`p shayi`qti` tani`di`. Gu`reginin` sabi`na

iyek tirep turi`p sa`lem berdi.

(104-bet)

2. U`y- da`skelilerdin` ko`bisi qorasi` menen u`yi arasi`nda
mali`ni`n` tezegin tazalawdan basqa yamasa jap boyi`nan jer
qi`ytaqlap qol serippeden bir-eki taqi`ya tuxi`m shashi`wdan
basqag`a pa`mi ali`spaytug`i`ni`n Maman tu`sinetug`i`n yedi

ha`m wolardi`n` ko`pshiligine qa`dik penen qarar yedi. (267-bet)

Shi`g`armani`n` tilinde wo`nimli qollani`latug`i`n jansi`z so`zi bolsa, shpion so`zinin` ma`nisinde qollani`lg`an.

Mi`sali`: 1. Yusip biydin` toyi`nan qaytqanda Abi`lqayi`rdi`n`
jansi`zlari` tuti`p awzi`-murni`n baylap ali`p qashi`pti`.

(201-bet)

2. So`ylesse, jo`n sorasa, gil ash-ari`q penen so`ylesipti,
solardan jo`n sorapti`. Bul awhaldi` jansi`zi` xani`na
jetkeren yeken.

(358-bet)

*Tutqi`n* so`zi tuti`p ali`ng`an, qolg`a tu`sken adam ma`nisin bildirgen.

Mi`sali`: 1. –Bulardi`n` xani`nan aqi`ret ko`rsek te arg`i`mi`zda joq. Bul
awi`l azaplasa, ashi`w menen bari`p bosatatug`i`n
tutqi`nlari`mi`z qa`ne?-dedi Maman.

(67 –bet)

Shi`g`armani`n` tilinde qollani`lg`an *jarshi`*, *darg`a* so`zleri de sol
zamang`a say go`nergen so`zler esaplanadi`.

Mi`sali`: 1. Ko`sheme- ko`she jarshi` ju`rip, qazaqti`n` Wortu ju`zinen

Bati`r sultan uli` G`ayi`pti`n` xan bolg`ani`n dag`azaladi`.

(311-bet)

2. Awi`l ortasi`nda aybaraq salg`an jarshi`ni`n` kim yekenin

bilgisi kelip Qurbanbay yesikti a`sten g`ana ko`terip,

tasbaqaday moyni`n sozi`p si`rtqa si`g`aladi`.

(364-bet)

3. Darg`a wo`tkere me yamasa yekewi ten`nen atti`n`

quyri`g`i`na asi`li`p ju`ze me, woylani`p bilmedi, jeter jerde

darg`a joq.

(313-bet)

II BAP. Go`nergen so`zlerdi woqi`ti`wda jan`a pedagogikali`q texnologiya usi`llari`nan paydalani`w

«Kadrlar tayarlawdi`n` milliy da`stu`ri»nde ta`lim sistemasi`na adi`n`g`i` pedagogikali`q texnologiyalardi` yendiriw ha`m wo`zlestiriw za`ru`rligi ko`rsetilgen.

Texnologiya – yunon so`zi boli`p *texnos* - sheber, *logos* - ilim ta`liymat degen ma`nilerdi bildiredi.

Interfaol – bul woqi`ti`wshi` ha`m woqi`wshi`lardi`n` wo`z – ara qatnasi`, birgeligi tiykari`nda sabaq na`tiyjeliligini asi`ri`w, woqi`wshi`larda wo`z betinshe pikirlew, pikir ju`ritiw, wo`zlerinin` ko`z – qaraslari`n bildiriw ko`nlikpelerin payda yetiw boli`p yesaplanadi`. Bul usi`lda woqi`wshi`ni`n` wo`zi aktiv qatnasqan halda jekke, juplasi`p, toparlarda, mashqala ha`m sorawlarg`a juwaplar tabi`wg`a ha`reket yetedi, pikir ju`ritedi, bahalaydi`, jazadi`, so`zge shi`g`adi`, da`liyl ha`m tiykarlar arqali` qoyi`lg`an ma`seleni sheshiwge ha`reket yetedi. Bul na`rse woqi`wshi`lardi`n` yesinde uzaq waqi`t saqlanadi`. Taza temani` wo`zlestiriwde kritikali`q pikirler ha`m talqi`law arqali` sheshedi. Woqi`wshi` tek g`ana jol – joba bag`dar ko`rsetiwshi, sho`lkemlestiriwshi, baqlawshi` wazi`ypasi`n atqaradi`. Aldi`n`g`i` pedagogikali`q texnologiyalardi`n` ju`da` ko`p usi`llari` bar.

Bul usi`llardan woqi`wshi`ni`n` jasi`, psixologiyali`q wo`zgeshelikleri, bilim da`rejesine qarap paydalani`w mu`mkin. 5 – 6 – 7 – klasslarda *Aqi`li`y hu`jim*, *Kishi toparlarda islew*, *Sinkveyn*, *BBB* usi`li` (biler yedim, biliwdi

qa'leymen, bilip aldi'm), *Mag'an son'g'i' so'zdi berin'*, *Test* usi'llari'nan paydalani'w joqari' na'tiyje beredi.

Joqari' klasslarda usi' usi'llar menen birge, *Debatlar* (jazba ha'm awi'zeki), *Ko'z – qarasi'n' bolsi'n*, *Ha'r kimga ha'r kim u'yretedi*, *Kubikler*, *Insert*, *I'ssi' kartoshka* usi'llari'nan wori'nli' paydalani'w sabaqti'n' si'pati'ni'n' joqari' da'rejede boli'wi' menen birge, woqi'wshi'lardi'n' insan si'pati'nda qa'liplesiwinde, ha'r qanday jag'dayda da jeke wo'zinin' ko'z – qarasi'na iye bolg'an, yerkin pikirley alatug'i'n' insan boli'wi'nda u'lken ja'rdem beredi.

1. Aqi'li'y hu'jim usi'li'.

Aqi'li'y hu'jim - klasstag'i' ha'r bir woqi'wshi'g'a woqi'ti'wshi'ni'n' bergin sorawi'na wo'z pikirini bayanlawg'a mu'mkinshilik beretug'i'n' usil' boli'p tabi'ladi'. Bul usil' *bir topari' jaqsi'*, *jigirmasi' wolardan joqari'* printsiplari boyi'nsha woqi'ti'wshi' ta'repinen berilgen sorawlarg'a barli'q pikirler variantlari'n bir jerge ja'mley ali'wi'nda boli'p, woqi'wshi'lardi'n' barli'q pikirleri, duri's yemes qa'te pikirler de yesapqa ali'nadi'.

Bunda jaqsi' qatnasi'w ushi'n ayti'lg'an duri's, qa'te pikirlerdin' barli'g'i'n' taxtag'a yaki bolmasa flipchartqa (arnawli' jazi'w qag'azi') jazi'p bari'w kerek. Bul na'rse ayti'lg'an pikirlerdin', woqi'wshi'lardi'n' woqi'ti'wshi' ta'repinen berilgen sorawlari'n duri's tu'siniwge ha'm sheshiwge imkaniyat beredi.

Qaraqalpaq tilindegi go'nergen so'zlerdi woqi'ti'wda *aqi'li'y hu'jim* usi'li'n to'mendegishe qollansa boladi':

1. Woqi'ti'wshi' klass oqi'wshi'lari'na soraw, tapsir'ma beredi ha'm woqi'wshi'lardi'n' wo'z pikirlerin ayti'wi'n usi'nadi'.

2. Barli`q pikirler (qansha ko`p bolsa, sonsha jaqsi`) taxtag`a yaki bolmasa flipchartqa jazi`p bari`ladi`.

3. Barli`q pikirler jazi`p boli`ng`annan keyin woqi`ti`wshi` woqi`wshi`lar menen birge pikirlerdi talqi`laydi`, ayti`lg`an pikirlerge du`zetiwlir kirgizedi, son` wolardan yen` a`hmiyetlilerin aji`rati`p ko`rsetedi.

Sabaqta *aqi`li`y hu`jim* usi`li`n qollang`anda birinshiden, ani`q waqi`t belgilenip ali`ni`wi` kerek. Yekinshiden, belgilengen waqi`t ishinde barli`q qa`lewshilerge wo`z pikirlerin ayti`wg`a toli`q mu`mkinshilik beriliwi kerek. U`shinshiden, woqi`wshi`lar ta`repiyen ayti`lg`an pikirler si`ng`a ali`nbawi`, talqi`lanbawi` sonday – aq, bahalanbawi` lazi`m. To`rtinshiden, za`ru`r bolg`an jag`daylarda ayti`lg`an pikirlerge du`zetiwlir kirgiziw kerek, bul usi`l - pikirdi ani`q ha`m qi`sqasha bayanlaw mu`mkinshiligin beredi.

Woqi`ti`wshi` woqi`wshi`larg`a taza tema boyi`nsha to`mendegishe sorawlar beriwi mu`mkin:

1. Go`nergen so`zler degenimiz ne?
2. Qanday go`nergen so`zlerdi esittin`iz?
3. Go`nergen so`zlerdi ha`zirgi a`debiy tildegi yaki bolmasa awi`zeki so`ylew tilindegi so`zlerden qalay aji`ratami`z?
4. Go`nergen so`zlerdi ne ushi`n u`yrenemiz?
5. Wo`zlerin`iz jasaytug`i`n aymaqta ushi`rasatug`i`n go`nergen so`zlerden mi`sallar keltirin`.

Joqari`da berilgen sorawlarg`a woqi`wshi`lar juwap beriwge ha`reket yetedi. *Aqi`li`y hu`jim* usi`li`nda woqi`ti`wshi` woqi`wshi`lardi`n` bergen ha`r bir juwabi`n di`qqat penen qarap shi`g`i`p, yesapqa aladi`.

Berilgen juwaplardi`n` barli`g`i`n woqi`p, yesittirip wolarg`a juwmaq jasaydi`. Pikirlerdi juwmaqlasti`ri`p bolg`annan keyin yen` duri`s juwabi`n ayti`p, sol juwaplardi` inabatqa alg`an halda juwmaq shi`g`aradi`. Woqi`ti`wshi` juwap bergen woqi`wshi`larg`a, sabaqqa belsene jaqsi` qatnasqani` ushi`n ha`rdayi`m xoshametlep bari`wi` tiyis. Mug`allimnin` bul xoshametlewi ju`da` jaqsi` na`tiyje beredi.

Bilemen, bilgim keledi, bilip aldi`m usi`li`.

Bul usi`ldi` sabaqta qollang`anda woqi`ti`wshi` woqi`wshi`lardi` da`slep kishi u`sh toparg`a bo`lip aladi`. Ren`li qag`azlardan u`sh toparg`a jetetug`i`n da`rejede qi`yi`p, ha`r topardi`n` ren`i ha`r qi`yli` boli`w kerek. Ma`selen, sari` ren`, qi`zi`l ren`, jasi`l ren`. Woqi`wshi`lar bul ren`li qag`azlardi` wo`zleri saylap aladi`. Son` juplari`n tabadi`. Qi`zi`l ren`li woqi`wshi`lar bir jerge, sari` ren`degiler yekinshi toparg`a, jasi`l ren`degiler u`shinshi toparg`a ji`ynali`p, u`lken topardan kishi u`sh topar shi`g`adi`. Kishi toparlar payda bolg`annan keyin woqi`ti`wshi` aq qag`azg`a keste si`zi`p u`sh toparg`a u`sh kesteni beredi.

Bilemen	Bilgim keledi	Bilip aldi`m
Woqi`wshi`lar yag`ni`y ha`r bir topar usi` kestelerdi tolti`ri`w kerek. Birinshi ketekshege wo`zinin` buri`n u`yrengegenlerin, biletug`i`n na`rselerin jazadi`. Yekinshi ketekshege yendi usi` sabaqta bilgisi keletug`i`n na`rselerdi jazadi`.		

U`shinshi ketekshege woqi`wshi`lardi`n` usi` sabaqta go`nergen so`zler haqqi`nda jan`adan bilgen mag`li`wmatlari`n jazadi`.

Woqi`ti`wshi` sabaqta woqi`wshi`lardi`n` bu`gingi sabaqta ko`birek neni u`yregisi keletug`i`ni`n kestege qarap bilip alg`annan keyin tiykari`nan, woqi`wshi`lardi`n` bilgisi keletug`i`n na`rselerine ko`birek toqtaydi`. Yag`ni`y, kestenin` birinshi ketekshesinde woqi`wshi`lardi`n` go`nergen so`zler haqqi`ndag`i` tu`siniklari, buri`n u`yregenleri jazi`ladi`. Yekinshi ketekshege bu`gingi sabaqta go`nergen so`zlerdi u`yreniwdi qa`leytug`i`ni`n, wolardi`n` wo`zine ta`n wo`zgesheliklerin u`yreniwdi, mi`sallar arqali` ko`rsetiwdi, ko`rkem shi`g`armalarda qollani`lg`an go`nergen so`zlerdi u`yregisi keletug`i`nli`g`i`n go`nergen so`zlerdin` a`debiy tildegi so`zlerden, uli`wma awi`zeki so`ylew tilindegi so`zlerden qalay ayi`ri`li`p turatug`i`ni`n bilgisi keletug`i`nli`g`i`n jazi`wi` mu`mkin. Woqi`ti`wshi` mine woqi`wshi`lardi`n` jazg`anlari`n yesapqa alg`an halda taza temani` wo`tkende sol na`rselerge ko`birek itibar berse maqsetke muwapi`q boladi`.

2. Romashka usi`li`.

Go`nergen so`zlerdi tu`sindiriwde woqi`ti`wshi` bul usi`ldi` qollang`anda basqa usi`llardag`i`day yetip woqi`wshi`lardi`n` wo`zlerine jumi`s isletedi. Buni`n` ushi`n woqi`ti`wshi` taxtag`a ren`li qag`azdan do`n`gelek yetip qi`yi`p domalaq ren`li qag`az ildirip qoyadi`. Do`n`gelek qag`azdi`n` wortasi`na *Go`nergen so`zler* dep jazi`lg`an boli`wi` kerek. Son` woqi`ti`wshi` woqi`wshi`larg`a gu`ldin` ren`indegi qag`azdan qi`yi`p kishi 4 toparg`a beredi. Ha`r bir topar woqi`wshi`lari` woylasa woti`ri`p birgelikte go`nergen so`zler

haqqi`nda wo`zlerinin` pikirlerin, tu`siniklerin ha`m go`nergen so`zlerge tiyisli mi`sallar jazi`p, go`nergen so`zdin` ne ekenin o`zleri tabi`wg`a, duri`s juwap beriwge ha`m basqa toparlarg`a sali`sti`rg`anda jaqsi` baha ali`wg`a ha`reket yetedi. Ha`r bir kishi topar woqi`wshi`lari` qoli`ndag`i` qi`yi`lg`an ren`li qag`azlardi` tez ha`m shaqqan tolti`ri`wg`a ha`m duri`s juwabi`n tabi`wg`a ha`reketlenedi. Soni`n` na`tiyjesinde go`nergen so`zlerdin` qollani`latug`i`n wori`nlari` belgili da`rejede ma`lim boladi`.

Berilgen qag`azlardi` ha`r bir kishi topardi`n` sa`rdari` taxtadag`i` domalaqqa ta`rtip penen gu`l formasi`nda ildiredi ha`m gu`ldin` qanatlari`na jazi`lg`an tekst juwaplardi` sol sa`rdar woqi`ydi`. Teksttin` ishinen go`nergen so`zlerdi ayti`p wo`tedi.

Ha`r bir kishi topar wo`zlerinin` jazg`anlari`n taxtag`a ildirip bolg`annan son` taxtada *Romashka* gu`li payda boladi`. Gu`ldin` qanatlari`nda go`nergen so`zlerge ani`qlama, mi`sallar jazi`lg`an. Demek, juwmag`i`nda *Romashka* gu`li arqali` go`nergen so`zlerdin` ne yekeni ani`qlanadi` ha`m woqi`wshi`lardi`n` wo`zleri jumi`s islegennen son` tema tu`sinikli boladi`. Woqi`ti`wshi` son`i`nda pikirlerge juwmaq jasap, sol pikirler na`tiyjesinde woqi`wshi`larg`a go`nergen so`zlerdin` ne yekenin tu`sindiriwge yerisedi.

Kishi toparlarda islew.

Kishi toparlarda islew usi`li` sabaq waqti`nda woqi`wshi`lardi`n` bir – biri menen birgelesip, ha`r bir toparg`a berilgen tapsi`rmalardi` kishi topar boli`p wori`nlawi`nda ha`m qaysi` topar tezirek juwap beredi degen maqsetti alg`a qoyi`p, tez, shaqqan, sapali` juwap beriwde u`lken a`hmiyeti bar.

Woqi`wshi`lar kishi toparlarda islew arqali` ha`r qi`yli` ma`selelerge wo`zlerinin` pikir ha`m ko`z – qaraslari`n bildiriwge, bul pikirlerdi sol kishi toparlarda talqi`lawg`a ha`m ha`r qi`yli` pikirler tiykari`nda belgili bir toqtamg`a keliwge u`yrenedi. Bunnan ti`sqari`, woqi`wshi` u`lken klassta woqi`wshi`lardi`n` aldi`nda so`z so`ylewge, pikirlerin ayti`wg`a, ko`z – qaraslari`n bildiriwge ha`m da`lillewge u`yrenedi. Interaktiv usi`llardi`n` qaysi` birin qollansaqta kishi toparlarda islew u`lken na`tiyje beredi.

Kishi toparlarda islegende birinshi tapsi`rma, shatasti`ratug`i`n ma`sele yaki bolmasa sorawlar tiykari`nda mashqala (problema) tan`lap ali`nadi`. Tapsi`rmada pikirler qarsi`li`g`i` boli`wi` maqsetke muwapi`q.

Kishi toparlardag`i` woqi`wshi`lar sani` shama menen 3 – 5 woqi`wshi`dan aspawı` kerek, biraq tapsi`rma, klass wo`zgesheliklerine baylani`sli` halda woqi`wshi`lar sani` wo`zgeriwi mu`mkin.

Kishi toparlarda jumi`s islep ati`rg`anda topar qatnasi`wshi`lari` wortasi`nda wazi`ypalardi`, tapsi`rmalardi` belgilep ali`w kerek. Ma`selen, bir woqi`wshi` jumi`sti` ju`ritedi, yekinshisi qabi`l yetiletug`i`n qarardi` qag`azg`a jazi`p baradi`, u`shinshisi woqi`wshi` jumi`s islew waqti`na aji`ratqan waqi`tka ko`z – qulaq boli`p turadi`, to`rtinshisi bolsa, topar qarari`n usi`ni`s yetedi ha`m t.b.

A`dette yeki tiykarg`i` usi`ldan paydalang`an halda klass woqi`wshi`lari` kishi toparlarga aji`rati`ladi`. Birinshi topardag`i` woqi`wshi`lar wo`zlerinin` qa`lewi menen toparlarga yerkin, yekinshisinde bolsa, yesaplaw usi`li` menen

bo`linedi (ma`selen, birinshi - to`rtinshi, a`ne sonnan keyin sanlari` bir qi`yli` bolg`an woqi`wshi`lar bir toparg`a birigedi).

Woqi`ti`wshi` waqi`t shegerasi`n ko`rsetken halda toparlarga` ani`q jol – joba beredi. Qaysi` bir topar tapsi`rmani` tu`sinbegen jag`dayda topar aldi`na keliw ha`m tapsi`rmani` tu`sindiriw kerek. Toparda jumi`s islew tamamlang`annan keyin qarar shi`g`ari`li`wi`, woni` bir woqi`wshi` woqi`p yesittiriwi kerek. Yegerde, za`ru`r hallarda na`tiyjeler taxtag`a yaki bolmasa batman qag`azg`a jazi`p bari`ladi`. Yeger waqi`t bolsa, toparlar bir – birlerine sorawlar beriwi mu`mkin. Sabaqtag`i` na`tiyje boyi`nsha talqi`law ha`m bahalaw boladi`. Bunda to`mendegidey sorawlar beriwi mu`mkin:

1. Kishi toparlarda islew arqali` qanday na`tiyjelerge yerisildi?
2. Qanday ma`seleler wo`z sheshimin tapti`? ha`m t.b.

Klass woqi`wshi`lari`n kishi toparlarga` to`mendegishe bo`liwimiz de mu`mkin:

- 1) *Gu`lmisiz* -
- 2) *Bu`lbilmisiz* –
- 3) *Rayxanbi`si`z* –
- 4) *Su`mbilmisiz* –

Woqi`wshi`lardin` ha`r birinin` qulag`i`na si`bi`rlap shi`g`i`ladi`. Son` jubi`n`di` tap deymiz. Gu`ller bir toparg`a, bu`lbiller yekinshi toparg`a, rayxanlar u`shinshi toparg`a, su`mbiller to`rtinshi toparg`a birigedi de, klass woqi`wshi`lari`nan kishi to`rt topar payda boladi`. Ha`r bir topar wo`z tapsi`rmalari`n topari`ndag`i` woqi`wshi`lar menen birgelesip wori`nlaydi`,

wolardi`n` ishinen topar sa`rdari` wori`nlang`an na`tiyjeni woqi`p yesittiredi ha`m taxtag`a ildiredi, tallaydi`. Woqi`ti`wshi` ta`repinen qanday tapsi`rma berilgen bolsa, ba`ri wori`nlanadi`.

Kishi toparlarg`a bo`liwdin` yekinshi bir tu`ri ren`li qag`azlardi`n` to`rt tu`rinen woqi`ti`wshi` qi`yi`p aladi` ha`m wolardi` jaylasti`radi`.

Woqi`wshi`lar bul ren`li qag`azlardan wo`zlerinin` qa`lewi boyi`nsha saylap aladi`. Saylap alg`an ren`leri boyi`nsha kishi toparlarg`a birigedi. Bul kishi toparlarda woqi`wshi`lardi`n` jumi`s islewi u`lken na`tiyjeler beredi. Birinshiden, yeki topar jari`s tu`rinde tapsi`rmani` wori`nlaydi`, wolar bir – birinen jen`ilip qalmaw ushi`n tez ha`m shaqqan ha`reket yetedi. Bul usi`l woqi`wshi`lardi` shaqqan, yepshillikke u`yretedi. Yekinshiden, ma`seleni topar woqi`wshi`lari` birgelesip sheshedi. Birinin` bilmegenin yekinshisi toli`qti`radi`, toli`q juwap beriwge ha`reket yetedi. Ha`r bir woqi`wshi`ni`n` pikiri yesapqa ali`nadi`. Pikirler juwmag`i` taxtag`a ildiriledi. Woqi`ti`wshi` to`rt topardi`n` da juwaplari`n sali`sti`radi` ha`m bahalaydi`. Ha`r bir tapsi`rma juwabi`nan son` woqi`wshi`lar a`lbette, xoshametlenip bari`li`wi` kerek. Bul usi`l jaqsi` na`tiyje beredi.

Sonday – aq, kishi toparlarda jumi`s islewde yeste tutatug`i`n bir na`rse belgilengen waqi`t reglamentin yesapqa ali`w kerek. Yekinshiden, toparlarg`a ja`rdem berip ati`rg`anda woqi`ti`wshi` wo`z pikirlerin jasi`rmay ayti`w kerek. U`shinshiden, woqi`wshi`lardi`n` aytqan pikirleri basqasha ko`z – qaraslarda bolg`an woqi`wshi`lar ta`repinen na`zerde tuti`lg`an reglament shegarasi`nda tiykarlang`an si`n pikirge ali`ni`wi` ya bolmasa talqi`lani`wi` kerek.

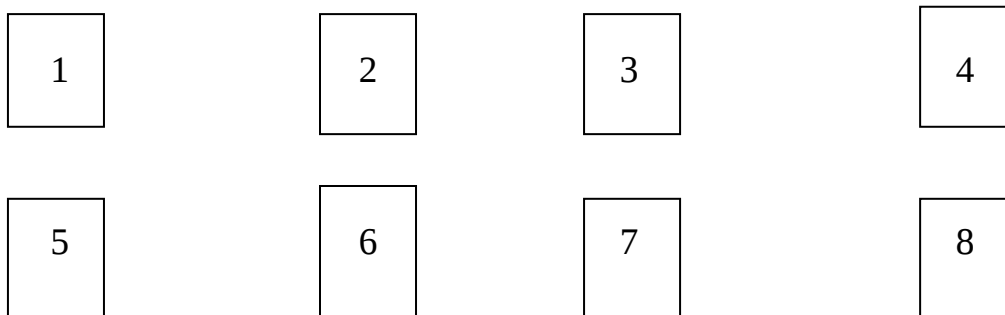
To`rtinshiden, za`ru`r jag`dayda ayti`lg`an pikirge du`zetiwlir kirgiziw kerek, bul na`rse pikirdi ani`q, duri`s ha`m qi`sqasha ayti`w mu`mkinshiligin beredi.

3. Debat usi`li`.

Debatlar – barli`q woqi`wshi`lardi`n` wo`z ko`z – qarasi`n bildiriwde, pikirler ayti`si`n, si`n pikirler bildiriwinde qatnasi`wi`n ta`miyinlewshi usi`l. Bul usi`ldan paydalani`w si`n pikirler ayti`wi`n, ko`z – qaraslari`n rawajlandi`radi`. Bunda woqi`wshi`lar wo`zlerinin` ma`selege ko`z – qaraslari`n bildiriwi, woni` usi`ni`wi` ha`m jaqlawi` kerek. Son` qarsi`laslari`ni`n` ko`z – qaraslari`n biykarlawi` kerek. Si`n pikirler haqi`yqatti` ju`zege keltirgen son` woqi`ti`wshi` klass woqi`wshi`lari`n yeki toparg`a bo`lip, pikirler tarti`si`n ha`wij aldi`radi`. Toparlarg`a bir – birine tarti`sli` tapsi`rmalar beredi. Bunda woqi`ti`wshi` klassti` yeki toparg`a bo`ledi. Ha`r yeki toparg`a da tapsi`rma beriledi (yeku toparg`a bir – birden tarti`sli` ma`sele beriledi).

Jazba debatlar.

Shi`ni`g`i`w baslani`wdan aldi`n stollar qoyi`li`p shi`g`i`ladi`. To`rt topar yeki stolda qarama – qarsi`, biraq bir – birine jaqi`n jaylasi`wi` kerek.

Woqi`ti`wshi` woqi`wshi`larg`a jazba debatlar haqqi`nda tu`sindirip beriwi kerek:

- debatlar yeki ta`rep wortasi`ndag`i` jazba baylani`s tu`ri;
- debatlar yeki woqi`wshi` yaki woqi`wshi`lar toparlari` wortasi`nda wo`z – ara ali`p bari`li`wi` mu`mkin;
- usi` usi`l tarti`sli`, ma`selen go`nergen so`zlerdi wo`tkende, go`nergen so`zlerdi talqi`lag`anda paydali`;
- juwap bergen waqti`nda woqi`wshi`lar tek g`ana wo`zlerinin` da`liylli pikirlerin usi`ni`p qoymastan, basqa ta`reptin` de tiykarli` da`lillerine juwap beredi;
- bul usi`l woqi`wshi`lardi`n` talqi`lap ati`rg`an ma`selesine baylani`sli` bilimlerin teren`letedi, pikirlesiw ma`deniyati`na u`yretedi, pikirlerin da`liyllep beriw da`rejesin artti`radi`;

Bul usi`lda qatnasi`wshi`lardi` segiz toparg`a bo`lemiz. Toparlardi` stollarg`a woti`rg`i`zami`z. Bul usi`lda 1 – 4 toparlar temani` qollap – quwatlawi`n, 5 – 8 toparlar bolsa sheshiw kerekligin tu`sindiremiz. 1 – topar 5 – topar, 2 – topar 6 – topar, 3 – topar 7 – topar, 4 – topar 8 – topar menen gu`rrin` wo`tkeredi. 1 – 4 toparlarga` qi`zi`l, 5 – 8 toparlarga` qara ren`li flomaster beremiz. Woqi`wshi`larg`a kestelerdi tani`sti`rami`z ha`m maydalap tu`sindiremiz.

1 – 4 toparlarga` kestelerdi tani`sti`ri`p shi`ni`g`i`w baslani`wi` ushi`n signal beremiz. Shi`ni`g`i`w juwmaqlang`annan keyin debatlar di` birinshi wori`nlag`an toparlar wa`kili plakatlardi` woqi`wi` kerek. Son`, basqa toparlardan da wa`killer wo`z plakatlari`n woqi`p beriw kerek.

Tema (Woqi`ti`wshi` tan`laydi`)

Awa
Sizin` yen` tiykarg`i` tiykarli` da`liylin`iz?
Yaq
Yekinshi ta`reptin` tiykarli` da`liyline juwap qaytari`n`? Sizin` yen` tiykarg`i` tiykarli` da`liylin`iz?
Juwap
Tiykarli` da`liyl
Juwap
Tiykarli` da`liyl
Juwap
Tiykarli` da`liyl
Juwap
Juwmaq:

4. Birew – birewge u`yretedi usi`li`.

*Birew – birewge u`yretedi usi`li`* – woqi`wshi`larg`a u`yretiwshige aylani`w, belgili bir bilimdi wo`zlestirgennen keyin joldaslari` menen pikirlerin bo`lisiw mu`mkinshiligin beriw usi`li`. Bul usi`ldi`n` maqseti woqi`ti`wda woqi`wshi`larg`a za`ru`r bolg`an mag`li`wmatti` beriw, bir waqi`tti`n` wo`zinde woqi`wshi`da mag`li`wmat ali`w ha`m beriwge qi`zi`g`i`wshi`li`q woyatadi`. Mag`li`wmat alg`an woqi`wshi` ma`lim bir waqi`t dawami`nda woni` ilaji` bari`nsha ko`birek woqi`wshi`larg`a jetkiziwi kerek. Bunda wol wo`z sherigin

tabadi`, wog`an wo`z mag`li`wmati`n aytadi` ha`m wo`z sheriginin` mag`li`wmati`n ti`n`laydi`. Sonnan keyin basqa sherik izleydi.

Bul usi`ldan paydalani`w waqti`nda woqi`wshi` mag`li`wmat ali`w ha`m tarqati`w basqi`shlari`nan biri si`pati`nda izlewdin` a`hmiyetli yekenin an`lap jetedi, wo`z pikirin bayan yetiwdi, mag`li`wmatti` di`qqat penen yesitiw ha`m yeslep qali`wdi` u`yrenedi.

Woqi`ti`wshi` birinshi gezekte woqi`wshi`larg`a woyi`n qag`i`ydalari`n tu`sindiredi. Mag`li`wmat alg`annan son` woqi`wshi`lar ma`lim bir waqi`t dawami`nda mag`li`wmat penen tani`si`p shi`g`i`wi` kerek. Sonnan keyin tag`i` belgili bir waqi`t dawami`nda ha`r bir woqi`wshi` bul mag`li`wmatti` ti`n`lawi` ha`m yeslep qali`wi` lazi`m. Woqi`wshi`larg`a *faktler kartochkasi`* tan`lap ali`w joli` menen tarqati`ladi`. Ha`r woqi`wshi` birewden mag`li`wmatti`n` bir bo`legi yaki toli`q fakt jazi`lg`an kartochka aladi`. Uqsas mag`li`wmatlar jazi`lg`an kartochkalar bolmawi` kerek. Barli`q kartochkalardag`i` mag`li`wmatlar ji`ynali`p mag`li`wmat blogin payda yetedi. Belgili waqi`t dawami`nda (0,5 – 1 minut) woqi`wshi`lar kartochkalardag`i` mag`li`wmat penen tani`si`p shi`g`adi`. Sonnan keyin ha`r bir woqi`wshi` wo`z bilimlerin u`yretiwi yaki mu`mkinshiligi bolg`ani`nsha qatnasi`wshi`larg`a ko`birek so`z beriwi, sonday – aq, wo`zin - wo`zi woqi`ti`w ta`rtibinde basqa qatnasi`wshi`lardan faktler yesitiwi ushi`n waqi`t beriledi (10 – minut).

Woqi`ti`wshi` woqi`wshi`lardin` pikirlerin, qatnasi`n qollap – quwatlap, wolarg`a ja`rdem beriwi kerek.

5. Ko`z – qarasi`n` bolsi`n usi`li`.

Bul usi`ldi`n` maqseti woqi`wshi`lar ma`selege wo`z ko`z – qaraslari`n tiykarli` da`liyllep, wo`z pikirlerin jaqlawg`a u`yrenedi. Sonday – aq, woqi`wshi`g`a ma`seleni talqi`law waqti`nda wo`z pikirlerin wo`zgertiw mu`mkinshiligin beredi. Woqi`ti`wshi` barli`q woqi`wshi`lardi` ma`selege toli`q qatnasti`ri`wi` ha`m klasstag`i` barli`q woqi`wshi`lar wortasi`nda pikirlerdin` janlani`wi`n payda yetiwi mu`mkin.

Ko`z – qarasi`n` bolsi`n usi`li` woqi`wshi`lar wortasi`nda pikirler talasi`ni`n` payda boli`wi` ha`m wolar wo`z pikirlerin wo`z klasslari`nan wolardi`n` ko`z – qaraslari`n wo`zgertiwge yaki bolmasa a`welgi pikirlerin bekkemlew mu`mkinshiligin beriw maqsetinde qollanadi`.

Woqi`wshi`lar sonday – aq, insan ushi`n xarakterli bolg`an yen` a`hmiyetli ma`selelerge wo`z ko`z – qaraslari`n tiykarli` da`liyllew ha`m qorg`awg`a u`yrenedi.

Woqi`wshi` ashi`qtan – ashi`q sorawlar beriw usi`li` menen a`dette sabaq waqti`nda sabaqqa qatnaspay, di`qqattan shette woti`rg`an woqi`wshi`lardi` sabaqqa qatnasi`wg`a ma`jbu`r yetedi.

Sabaqta woqi`ti`wshi` bul usi`ldi` qollang`anda klassti`n` to`rt tu`yeshine yaki bolmasa klassti`n` ma`lim bir ashi`q jerine to`rt tablichkani` ildirip qoyadi`. Woqi`wshi`lardi`n` sani`na qaray wo`z qa`lewi menen alti` yaki segiz woqi`wshi`ni` shaqi`radi`. Woyi`nda klass woki`wshi`lari`ni`n` bir bo`legi qatnassa, wonda qalg`anlari` wo`z wori`nlari`nda woti`ra beredi. Woyi`n waqti`nda qatnaspay woti`rg`an woqi`wshi`larg`a ba`nt boli`w ushi`n tapsi`rma

berip qoyi`ladi`. Woyi`ndi` baslamastan buri`n da`slep woqi`ti`wshi` sabaqqa jol – jobalar beriwi kerek. Ma`selen, woqi`p berilgennen keyin wo`z pikirin`izge muwapi`q tablichkalar qasi`nan wori`n ali`n`. Wo`z ko`z – qaras, pikirlerin`izdi tiykarli` da`liyllep beriwege tayar turi`n`. Yeger ma`selege ko`z – qarasi`n`i`zdi` wo`zgertiwege ma`jbu`rlewshi tiykarli` pikirdi yesitsen`iz, wo`z worni`n`i`zdi` almasti`ri`wi`n`i`z mu`mkin. Klasslari`n`i`zdi`n` pikirlerine wo`z pikirin`izdi ayti`wg`a tayar turi`n`.

Sunday – aq, woqi`ti`wshi` woyi`nda qatnaspay ati`rg`an woqi`wshi`larg`a tapsi`rmalar beredi. Ma`selen, wolardi`n` pikirinshe yen` a`hmiyetli pikirlerdi jazi`p bari`w, woyi`n waqti`nda wo`z worni`n` wo`zgertpegen woqi`wshi`lardi` jazi`p bari`w, yen` tiykarli` da`liyllep berilgen juwaplardi` jazi`p bari`w.

6. 6 X 6 X 6 usi`li`.

6 X 6 X 6 usi`li`nda 36 woqi`wshi` az waqi`tti`n` ishinde ma`seleni talqi`law, u`yreniw ha`m topar ag`zalari`ni`n` ko`pshiliginin` pikirlerin bilip ali`w mu`mkinshiligine iye boladi`.

Ha`r toparda (ha`r topar 6 adamnan ibarat boladi`) 6 woqi`wshi` woqi`ti`wshi`ni`n` tapsi`rmasi` boyi`nsha ma`seleni talqi`lawdi` yaki bolmasa ma`selenin` bir bo`legin u`yrenedi. Sonnan keyin woqi`ti`wshi` ha`r bir toparda da`slepki pikirlesken toparda qatnasqan woqi`wshi`lardan tag`i` 6 jan`a topar du`zedi. Jan`a toparlarda qatnasi`wshi`lar ha`mmeni wo`z toparlari`ni`n` jumi`si`ni`n` juwmaqlari` menen tani`sti`radi`.

6 X 6 X 6 usi`li` topardi`n` barli`q ag`zalari`n qatnasti`ri`wshi` usi`l. Wolardan ha`r biri az waqi`tti`n` ishinde ha`m pikir qatnasi`wshi`si`, ha`m ali`p

bari`wshi` si`pati`ndag`i` roldi atqaradi`. Bul usi`l woqi`ti`wshi`dan aktivlilikni ha`m toparlarga ta`sir wo`tkeriwdi talap yetedi.

Test

Sabaq tema boyi`nsha woqi`wshi`lardi`n` bilim da`rejesin ani`qlaw maqsetinde to`mendegi test tapsi`rmalari`n wori`nlawdan baslanadi`.

1. Go`nergen so`zler degenimiz ne?

a) Awi`zeki so`ylew tilinde qollani`latug`i`n so`zler.

v) Buri`n tilimizde qollani`lg`an, ha`zir qollani`li`wdan shi`g`i`p qalg`an so`zler.

s) Belgili bir aymaqta jasaytug`i`n xali`qti`n` so`ylew tilinde qollani`latug`i`n sheklengen xarakterge iye so`zler.

d) A`debiy tilde qollani`latug`i`n so`zlerdin` yekinshi bir variantlari`.

2. Go`nergen so`zlerdin` a`hmiyeti ne?

a) A`debiy tildegi so`zlerdin` yekinshi varianti`.

v) So`zlik quramdi` bayi`tadi`.

s) Tariyxi`y waqi`yalarga sa`ykes qollani`ladi`.

d) Til birligi.

3. Go`nergen so`zler ko`rkem shi`g`armalarda qollani`la ma?

a) Qollani`lmaydi`.

v) Tariyxi`y waqi`yalardi` suwretlew maqsetinde qollani`ladi`.

s) Jiye qollani`ladi`.

d) Qollani`li`wi` sheklengen.

4. Go`nergen so`zler so`z shaqaplari` bola ala ma?

a) Bola almaydi`.

v) Bola aladi`.

s) Leksikali`q ma`nige iye yemes.

d) Go`nergen so`zler so`z shaqaplari` ha`m ga`p ag`zalari` bola aladi`.

5. Go`nergen so`zler atap aytqanda a`sirese, ko`birek qaysi` so`z shaqaplari` bola aladi`?

a) Ko`binese atli`q ha`m feyil boladi`.

v) Ra`wish boladi`.

s) Ko`mekshi so`z boladi`.

d) Barli`q so`z shaqaplari`ni`n` xi`zmetinde keledi.

3. Kartochkalar tarqati`w usi`li`nan paydalani`w.

№	Tekst	Tekstten go`nergen so`zlerdi tabi`n`, ma`nisin ani`qlan`
1	Nurali` bay qonaqlardi` a`welinde suwi`qlaw qabi`l yetip, u`stilerine kirmese de, xan sultanlari`n yertip I`ri`squl biy menen kelgen son` kewildegidey ku`tti. - A`ziyz to`rem, wa`demiz wa`de – dedi shayi`q. – Bizge aq patshag`a qalay bari`wdi`, ne menen bari`wdi` ma`sla`ha`t yetip ketersiz.	
2	Bir qaptalda qazi`qqa ildiriwli a`kesinin` qi`napli` qi`li`shi`n tani`p, kewli buzi`li`p bari`p, wo`zin basti` ha`m Amanli`qti`n` basi`nan a`ste g`ana si`ypaladi`.	

	Jung`arlar shabi`wi`li`nda betinin` yeki almasi`n`  nayza ji`rg`an ti`rti`q, asti`n`g`i` yerni tu`sken, bir ko`zi shapi`ri`si`n`qi`rap ju`r yedi. Wolardi`n` ha`zir g`ana shoqlani`si`p turg`an worni`nda qalg`an qadawli` nayza sabi` ko`rindi.	
3	Xan sa`skede tu`rgelip ketti. Tu`ni menen ko`zi ilinbegen qi`z yendi mi`zg`i`p alajaq boli`p, dasti`qqa bas qoyg`ani` sol, qati`nek suwpi` jan`a_shari`q, bir jumaq paxta menen kirdi. Qi`zdi`n` ju`regi suw yetti. «A`ne, yendi bizin` de ko`rgen –  bilgenimiz paxta shari`q bolayi`n degeni ...». Talabi` keshke shekem pilte basi`w, yari`m qaran`g`i` to`rt diywalg`a qi`si`li`p shari`q iyiriw, zarlani`w, gu`rsiniw ... boldi`. Amanli`qti`n` iynindegi qara ju`k dorbasha awi`rli`q yetip, terlegen yedi.	
4	– Anaw bug`ani` bir qoydi`n` sani` menen qi`rqag`ari` tari`g`a aldi`m – dep izde won si`yi`rdi` aydap kiyati`rg`an yen`gezerdey jigitti nusqadi`. – Al, senin` aqi`lli` balan`a bir qoydi`n` jarti`  yeti menen wonseri basalay un beremen. Al,  sondag`i` joldasi` kim? Sayaq, diywana, u`sh  shayi`li`q jalan` ayaq.	
5	– Shayi`q, siz nege oylanasi`z! Siz ushi`n joldan  qaldi`m. Siz ushi`n qazaqti`n` abi`rayli` biylerine won	

	arshi`n shi`t sarp yettim. Shayi`qti` bir na`rse sorap tur ma degen qi`yal menen woti`z arshi`n shi`t beriwge wa`de yetip, bastag`i`dan izgi yekinshi tu`yeni jetelegen ka`rwang`a: - Tashmat, tu`yen`di sho`gir, - dep buyi`rdi`.	
6	Maman biydin` bir woyi` bularg`a ten` jarti`si`n qaldi`ri`p,qalg`ani`n basqa awi`lg`a a`ketpekshi yedi.  I`qlaslari` ushi`n u`sh batpan biydaydi`n` ba`rin u`lestirdi. Hayransan`, bul u`lken biyge. Wo`zi zorg`a tawi`p kelgen u`sh yari`m batpan biydayi`n qarasaqallarg`a yegin` dep yesheyin beripti.	
7	Pesinge shamalasqanda Nurabi`lla kirip keldi, arqasi`nda yari`m batpang`a shamalas da`n menen, to`rt tu`ydek kendir qabi`g`i` bar. Maman biy wo`z diydisi menen siyseridey tuxi`m qaldi`ri`p, qapti`n` awzi`n qayti`p buwi`p qushaqlawi` menen ati`ni`n` bo`kteriwine basti`.	
8	Aldi`n`g`i` sur yeshekte woti`rg`an ala taqi`yali`, ala shapani`ni`n` si`rti`nan bir yen bo`z buwg`an adam jalan` ayaqlari`n ag`ash za`n`gige tirep, Yesim biy ko`rsetken ta`repke qarap jekke atli`dan basqa hesh kimdi ko`rmegenin aytti`. Qalani`n` arqa shetindegi	

	shen`gel ha`remli sharbaqi`n` iyesi Ma`t`yaqub sharbaqshi` jalan`ash yetine kiygen qaralti`m kir</p> <p>shapani`ni`n` si`rti`nan gu`reske tu`setug`i`n palwanlarday, bir yen bo`zdi boslaw buwi`p ali`p,</p> <p>ayag`i`ndag`i` u`lken sherim gewishin si`lpi`ldati`p,</p> <p>sharbaqi`n` ag`ash da`rwazasi`na arqasi`n berip,</p> <p>shi`g`i`wshi`lardan qazi`q puli` wo`ndirip tur.	
9	Shashi` wo`sken, denesi ku`nge ku`yregen, qayraqtay qon`qi` muri`n, tana ko`z, qulaqlari` alaqanday izine</p> <p>yergen qari`ndasi`ni`n` kir – kir aq bo`z ko`ylegi bar,</p> <p>biraq si`ni` du`ziw ji`rti`lmag`an.</p> <p>A`yne tu`s payi`ti`. Amanli`qlar bir go`ne bo`z ko`ylektin` u`stine kepken ju`weri gu`rtiklerdi u`yip, talasi`p jep ati`rg`ani`ni`n` u`stine keldi.</p> <p>Soni`n` arasi`nda murtlari` jan`a tap bergen, ari`q</p> <p>g`ana qarapa`ren` yen`sesi sa`l iymeklew, do`n`gelek jag`ali` bo`z ko`ylegi bar xi`zmetker juwi`ri`p shi`qti`.</p> <p>Ayaqlari`nda za`n`gi joq qi`zi`l boyawg`a boyalg`an bo`z balag`i` tu`rilip, sherim gewish ayag`i`ni`n` ushi`na zorg`a ilinip kiyati`r.	
10	Wolardi`n` izindegi uyli`g`i`sqaq topardi`n`</p> <p>wortasi`nda baylawsi`z bende qi`li`ng`an Murat	

	shayi`qti`n` u`skini quyi`lg`an, sa`llesi man`layi`na  tu`sken, saqali`nan suw tamshi`lap barati`r.  Ishten saza bolmadi`. Yekinshi ret su`renlegende  g`ana basi`na go`ne qi`lqa ton bu`rkengen Almagu`l  shi`qti`. Duwqat shapanli`, ayag`i`nda gewish - ma`si,  sa`llesin jiptiktey qi`li`p worag`ani` sonshelli, bir qabi`g`i` qi`rshi`lg`an piyazday, sup – suli`w.	
--	--	--

7. Insert usi`li`.

To`mendegi kestdede ishinde go`nergen so`zler bar tekstler berilgen. Bul tekstlerge woqi`wshi`lar to`mendegi belgiler ja`rdeminde pikirlerin bildiredi.

V - bul go`nergen so`zler bizge tani`s

(-) – tekstte go`nergen so`zler joq

+ - teksttegi go`nergen so`zler biz ushi`n jan`ali`q

? - go`nergen so`zler bizge tani`s yemes

№		V	(-)	+	?
1	Maman biy basi`nan baxi`t qusi`n  ushi`ri`p alg`ani`na pushayman qi`li`p  barmaq tislemezin! Baxi`t Yesengeldi biydin` qurashi`na qondi`.  Aq qurashi` arti`ma jalp yetti.  Matam qalpag`i` worni`na ko`bisi				

	qurash kiygen.				
2	Qalani`n` arqa shetindegi shen`gel  ha`remli sharbaqtin` iyesi Ma`t`yaqub  sharbaqshi` jalan`ash yetine kiygen  qaraltim kir shapani`ni`n` si`rti`nan gu`reske tu`setug`i`n palwanlarday bir en bo`zdi boslaw buwi`p ali`p,  ayag`i`ndag`i` u`lken sherim gewishin si`lpi`ldati`p, sharbaqtin` ag`ash da`rwazasi`na arqasi`n berip, shi`g`i`wshi`lardan qazi`q puli` wo`ndirip tur. Ayaqlari`nda za`n`gi joq, qi`zi`l boyawg`a boyalg`an bo`z  balag`i` tu`rilip, sherim gewish ayag`i`ni`n` ushi`na zorg`a ilinip kiyati`r.  Qudiyar seyistin` sabayaqtin` u`stinen ali`p to`segen qara kiyizinin` shetine  woti`rdi`. Go`ne sherim gewishin sheshpey woti`rdi`.				

3	Amanli`qti`n` wotawi` ha`m mal -</p> <p>da`skesi joqli`g`i`n kisige</p> <p>bildirmeydi, i`lashi`qti`n` a`tirapi`</p> <p>mintazday, til menen jalap</p> <p>alg`anday tazalani`p qaldi`. Bul basqalardi`n` ku`lkisin ja`ne ku`sheytken menen ba`rin i`lashi`qtan aydap shi`qti`.				
4	Qoslardi`n` qami`si`n ko`tergen</p> <p>to`rt bawli` tu`n`liklerdi julqi`p jelpildetken dawi`lg`a qarap, allag`a</p> <p>nali`s yetip turg`an shayi`qti`n` sa`llesin dawi`l ushi`ri`p tu`sirdi, wol</p> <p>jumalag`an sa`llenin` izinen ju`re</p> <p>bergeni, qasi`na kelip qalg`an yeki</p> <p>atli`ni` ko`rdi. Xan shati`ri`nda wo`zinen, ini balalari`nan basqa biraq biyler, jasawi`llar ja`mlengen yeken. Shati`rg`a kirgen jerge birew belin shanshi`p, basi`na qalpag`i`n qi`sti`rg`an yeken.				
5	Amanli`q woyli` ko`zleri menen</p> <p>i`lashi`qti`n` ishki tazali`g`i`na, nart tog`ay taldan sog`i`lg`an shaldi`wardi`n` quri`msi`z, tap bu`gin				

	shawip a'kelingendey yetip juwi'lg'ani'na, balalar menen kelse shan'g'i'tip jatatug'in yedennin' si'balg'ani'na, taza woshaq sali'ni'p, aylanasi'na alaqshi'nlar qag'i'lg'ani'na ju'da' kewillilik penen qarap jati'rg'an menen kewil a'ndiysheleleri parasat bermeydi. Tu'nde dalag'a shi'qqani'nda ergenektin' qasi'nda yeki jigit turg'ani'n abayladi'. So'ylespedi. Sonnan u'sh ku'nge shekem adam xabarlasadi'. Haqi'yqat qamawda. Yergenekti ilip si'rttan adam turadi'.				
6	Buri'mlari' a'teshtanni'n' u'stine jayi'li'p, woshaqqa bir shi'g'anaqlay berip u'pledi. A'tashtanni'n' basi' til menen jalag'anday. Woshaqta du'mshe qaynap tur. A'to'shkir yetip paydalandi'. – Balam, dosli'q jibi ko'rpenin' asti' menen tarti'lmaydi'. Tarti'la qoyg'an				

	jag`dayda bir chaynek ya kese ushi`n ha`tteki, bir jag`i` ku`ye ag`ash ko`sew ushi`n bunday dosli`q shorta u`ziledi.				
7	Qi`z bul ko`riniske qarap apalaqlap, wo`zinin` qayda kelip qalg`ani`n bilmey, won`i` ya tu`si yekenine isenbey turg`anda, suwpi` yekinshi yesikten bir la`gen menen mi`squman a`keldi ha`m qi`zg`a shomi`lasan` dep isharat bildirdi. Awqat ushi`n qol juwdi`ri`wg`a kirgen xi`zmetker jigit qonaqlardi`n` tasan sog`i`lg`an su`wretlerdey qi`ymi`lsi`z, jansi`z woti`rg`anlari`n ko`rip, mi`squmani`n uslawi` menen yergenekke su`yelgen wo`lidey qati`p tur. Qi`z bul ha`diyselerge tu`sinbey, u`stine quyi`li`p turg`an suw tamami`n bolsa da, u`lken mi`s la`gende biraz woti`rdi`.				
8	Na`bada birew kelip qalsa, kerek boladi` dep ag`ash tabaqti`, tas keseni				

juptan – juptan qi'lg'an. Jung'arlar shabi'wi'li'nda wol jas jigit yedi, a'kesinin to'rt tu'lik mali' menen boli'p, ko'p shopan, padashi', ka'rwanlari' menen birge bir qasi'q ati'sqan bir zerennen bo'lisip sorpa ishisken. Aqbiyday i'lashi'qqa su'n'gip kirip, bir zeren shalap ali'p shi'qti'. Qati'nek suwpi' keyin ba'sip, asxanag'a kire sala, tayi'n tawi'q sorpani' sari' ala ag'ash zerenge quyi'p a'keldi. -Xani'msha, sorpa ishin'iz, jazi'lasi'z. Yele soli'g'i' basi'lmag'an qi'z: - A'ket, ket! – dep baqi'rdi'. Qati'nek suwpi' zerendi bas ushi'na qoydi': - Meyli, uyalman' jalg'i'z woti'ri'p ishe g'oy. Almagu'l zerendi bir shetinen uslap, shi'g'i'p barati'rg'an qati'nektin' izinen shi'n'g'i'tti'. Zeren qapi'g'a bi'lsh yetti. Qati'nek suwpi'				
--	--	--	--	--

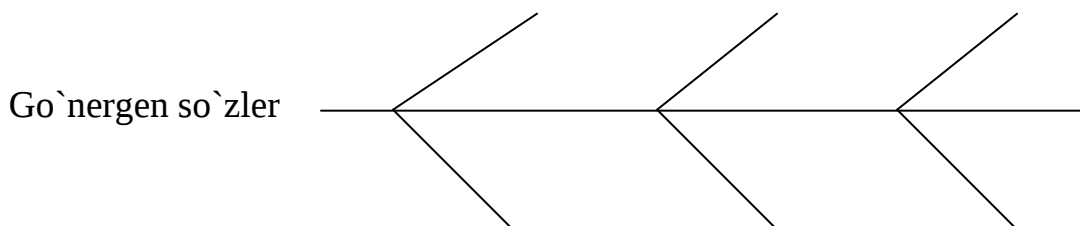
	uzi`n bo`z ko`yleginin` yetegin aynaldi`ri`p ko`terip, g`i`rra izine aynaldi`. - O`ybey, o`ybey! Xan yesitpegey, adam yesitpegey. Seni ayayi`n, tilime g`ana baspayi`n! ...</p> <p>- Qati`nek suwpi` usi`layi`nsha shin`k – shin`k so`ylenip, gu`birlenip qaq bo`lingen zerennin` si`ni`qlari`n ji`ynap yetegine saldi`.				
9	A`tashtanni`n` basi` til menen jalag`anday. Woshaqta du`mshe qaynap tur. Woshaqti` aynala jambas taslasi`ldi`. Qan`i`lti`r du`msheden chay ishilip ati`r. Xiywani`n` g`arg`i`si`nan aqi`li` zayi`l bolg`andi`, tu`binde adam balasi` g`oy, kele boli`p keter dedi wo`zinshe ha`m a`kelip worni`na jatqardi`, uyqi`dan woyang`an son` du`mshesin qaynati`p chay berdi, kelesi ku`ni azan menen jumi`si`na ketkende de jayi`nda qaldi`rdi`. Ba`ha`rge qaray wol Amanli`qti`n`				

	jumi`stan keler aldi`nda wotqa du`mshe</p> <p>qaynati`p qoyatug`i`n boldi`, bazda</p> <p>izinen de baratug`i`n boldi`, ha`tte</p> <p>woti`ng`a da birge yerip ketetug`i`n</p> <p>boldi`, a`lle qanday adamgershilik</p> <p>peshe me, yamasa wo`zinin` iyt</p> <p>wo`mirinen quti`lg`ani` ushi`n ba, kinge minnetdarshi`li`g`i`n seze me, keshte Amanli`qti` uyqi`latpay</p> <p>uyqi`lamaytug`i`n boldi`.				
10	Ati`zli`qti`n` da`l wortasi`nda shaqalari` sho`girmedey u`yilip</p> <p>g`i`rri`qlang`an bir toran`g`i`l bar yeken. Shaqalari`nda suw ayran</p> <p>qabaqlar, du`msheler, tu`yinshikler</p> <p>iliwli. Biri nayzasi`ni`n` ushi` menen</p> <p>ju`kti awdardi`, yekinshisi keregenin` basi`ndag`i` so`k shanashti` ali`p Aqbiydaydi`n` moyni`na ildirdi: -</p> <p>Bosati`n`lar u`ydi! -Sizler bosati`n`lar!- dep qarsi`lasti` Amanli`q. Woni`n`</p> <p>sheke tami`rlari` shertilip, saqal				

murti`ni`n` ha`r tu`gi iynedey  shanshi`li`p tur edi. Aqbiyday istin` nasi`rg`a shabatug`i`ni`n tu`sindi. Moyni`ndag`i` shanashtan so`k sawi`ldawi` menen yerinin` ayag`i`na  ji`g`i`ldi`. Go`ne sherim gewishin sheshpey woti`rdi`. Qudiyar seyis wog`an pa`len-to`len demedi, qumandi` woshaqqa qoyi`p wot jaqti`, chay demledi.				
--	--	--	--	--

Bali`q su`yegi usi`li`.

Sabaqta bul usi`ldi` qollang`anda taxtag`a bali`q su`yegi (skeleti) si`zi`p ildiriledi.

Taza temani` tu`sindirgende bul usi`l ju`da` a`piwayi` ha`m woqi`wshi`lardi`n` temani` wo`zlestiriwi ushi`n an`sat. Woqi`wshi`lar wo`zlerinin` biletug`i`nlari`n, go`nergen so`zler haqqi`nda tu`siniklerin bilgeninshe aytadi`. Woqi`ti`wshi` usi` ayti`lg`an pikirlerdin` barli`g`i`n hesh

birin di`qqattan shette kaldi`rmay bali`qti`n` su`yeklerine jazi`p baradi`.
Woqi`wshi`lardi`n` barli`g`i` wo`z tu`siniklerin ayti`p bolg`annan son`
taxtadag`i` pikirlerdi woqi`ti`wshi`ni`n` wo`zi juwmaqlasti`radi`. Ayti`lg`an
pikirlerdin` barli`g`i`n yesapqa aladi` ha`m go`nergen so`zlerdin` wo`zi da`l ne
yekenin tu`sindirip juwmaq jasaydi`.

Juwmaq

Xali`qti`n` tariyxi`y rawajlani`w basqi`shlari`nda jan`a tu`sinik ha`m qubi`li`slardi` bildiretug`i`n jan`a atamalar – neologizmler payda boli`p woti`rsa, kerisinshe bazi` bir so`zler – terminler go`neredi, wolar qollani`w wo`risin tarayti`p, son`g`i`li`g`i`nda qollani`li`wdan birotala shi`g`i`p qaladi`.

Arxaizmler go`nergen so`zlerdin` bir topari` boli`p passiv so`zlik qatlamg`a kiredi. Waqi`tti`n` wo`tiwi menen tildin` so`zlik quri`li`si`nda da arxaizmlerdin` sinonimleri payda boladi`, wolar aktivlesip arxaizmlerdin` qollani`w wo`risin shekleydi. Wo`zinin` so`zlik quramdag`i` worni`n basqa so`zlerge bergin arxaizmlerdi leksikali`q arxaizmler, al ko`p ma`nili so`zlerdin` ayi`ri`m go`nergen ma`nileri semantikali`q arxaizmler dep ataladi`.

Til biliminde tariyxi`y so`zler termini tariyxi`y da`wirler dawami`nda belgili bir tu`siniklerdin` atamaları` retinde qollani`li`p, keyin ja`miyetlik turmi`sti`n` rawajlani`wi`na baylani`sli` go`nergen tu`siniklerdin` (buyi`m, qubi`li`s ha`m abstrakt) atamaları` si`pati`nda qollani`li`wdan shi`g`i`p qalg`an so`zler tu`siniledi.

Bizin` bul pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda qaraqalpaq tilinde go`nergen so`zler ani`g`i`raq yetip aytqanda, ha`zirgi qaraqalpaq a`debiyati`mi`zdi`n` belgili ko`rkem so`z sheberi, jazi`wshi` T. Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» trilogiyasi`nda qollani`lg`an go`nergen so`zlerge ilimiy ko`z- qarastan ha`r ta`repleme tallaw jasaldi`. Jumi`sta biz ko`rkem shi`g`armani`n` tilinde qollani`lg`an go`nergen so`zlerdi to`mendegidey tematikali`q toparlarg`a bo`lip, analizledik.

1. *Ma`mleketti basqari`w islerine, ha`mel, adamlardi`n` sotsialli`q jag`dayi`n bildiretug`i`n so`zler:* xan, biy, jasawi`l, aqsaqal, a`mir, wa`zir, la`shker, to`re, sultan, tarxan, atqosshi`, jasawi`l.

Bul so`zler tilimizdin` aktiv qatlamında qollani`lmaydi`. Wolar yeski feodalli`q ja`miyetlik du`zimge xarakterli bolg`an sol da`wirde aktiv

qollani`lg`an so`zler boli`p tabi`ladi`. Bulardi`n` ko`pshiligi jan`a ja`miyetlik – ekonomikali`q formatsiyani`n` wori`n ali`wi` menen go`nerip, tariyxı`y so`zlerge aynalg`an.

2. *A`skeriy terminlerdi, qural – jaraq atamaları`n bildiretug`i`n so`zler.* Jazi`wshi` T.Qayi`pbergenovti`n` «Qaraqalpaq da`stani`» (Maman biy) trilogiyası` tariyxı`y shi`g`arma bolg`anli`qtan, su`wretlenip ati`rg`an da`wirge, zamang`a baylani`sli`, sol da`wir ushi`n xarakterli qural – jaraq atamaları` ko`plep qollani`lg`an. *Qi`li`sh, nayza* so`zleri a`skeriy qural atamaları`. Soni`n` menen birge, shi`g`armada sol da`wirge ta`n *aybalta, doyi`r* a`skeriy qural atamaları` da wo`nimli qollani`lg`an. Shi`g`armani`n` tilinde da`wir ushi`n say a`skeriy kiyim xi`zmetin atqarg`an *sawi`t* so`zi wo`nimli qollani`lg`an.

Bul *sawi`t* so`zi a`sirese, da`stanlardi`n` tilinde jiyyi qollani`ladi`. Al T.Qayi`pbergenovti`n` ko`pshilik shi`g`armaları` qaraqalpaq xalqi`ni`n` tariyxı` menen baylani`sli` bolg`anli`qtan, da`wir kaloritin beriw ushi`n go`nergen so`zler su`wretlew quralları` si`pati`nda wo`nimli qollani`lg`an.

3. *U`y – xojali`q zatlari`na, kiyim – kensheklerge baylani`sli` tariyxı`y so`zler.* Shi`g`armani`n` tilinde ku`ndelikli turmi`stag`i` tuti`ni`w zatlari`na baylani`sli` kiyim- kensheklerdin` atamaları`n bildiretug`i`n go`nergen so`zler ko`p ushi`rasadi`. Jumi`sta biz wolardi`;

a) U`y – xojali`q zatlari`na baylani`sli` tariyxı`y so`zler;

b) Kiyim – kensheklerge baylani`sli` qollani`latug`i`n tariyxı`y so`zler dep yeki toparg`a bo`lip qaradi`q.

*U`y – xojali`q zatlari`na baylani`sli` tariyxı`y so`zler:* qabaq shi`lapshi`n, mi`squman, mes, ag`ash tabaq, kiyiz, dorba, shari`q, pilte basi`w ha`m t.b.

Kiyim – kensheklerge baylani`sli` tariyxı`y so`zler: telpek, qurash, sho`girme.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` ko`rkem so`z sheberi I.Yusupovti`n` *Sho`girme* qosi`g`i`nda da bul bas kiyim bi`lay ta`riyplenedi:

Bir ati`n` telpekdur, bir ati`n` qurash,

Zamani`n`da kiyim bolg`ani`n` i`ras.

4. *Pul ha'm wo'lshe'm birliklerin bildiretug'in tariyxi'y so'zler.* Shi'g'armani'n tilinde pul birligine baylani'sli' *ten'ge*, al o'lshe'm birligine baylani'sli' bildiretug'in tariyxi'y so'zler: wonseri, qir'qag'ari', won arshi'n, u'sh shayi'li'q, batpan, siyseri, to'rt tu'ydek, bir yen bo'z ha'm t.b. go'nergen so'zler qollani'lg'an.

Shi'g'armada xali'qti'n wo'tkendegi wo'mir tariyxi', turmi'si' su'wretlengenlikten, sol xali'qti'n jasag'an da'wirine say, wolar qollang'an zat atamalari' da'wir kaloritin beriw ushi'n wo'nimli qollani'lg'an: *suwqabaq, ayran qabaq, so'k shanash, quman* ha'm t.b.

Kiyiz, *shi'pta, sho'kshek, shiy* so'zleri u'ye to'seletug'in to'sekti an'latsa, al *bo'z ko'rpe* adamni'n u'stine jami'latug'in ko'rpe ma'nisin bildiredi. Shi'g'armani'n tilindegi *sabayaq* go'nergen so'zi ju'k ji'ynap qoyatug'in zat ma'nsin an'latqan. Bul so'z yekinshi ta'repinen ali'p qarag'anda, dialektlik go'nergen so'z boli'p yesaplanadi'. Dialektlik so'zler belgili bir aymaqta qollani'latug'in sheklengen xarakterge iye so'zler. Al go'nergen dialektlik so'zler bolsa, wol qanday da bir waqi'tlarda belgili bir aymaqta qollani'lg'an, biraq ha'zir qollani'li'wdan shi'g'i'p qalg'an so'zler.

5. *Ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' go'nergen so'zler.*

Shi'g'armani'n tilinde ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' *ant, ahidnama, jarli'q, jarli'qnama*, si'yaqli' go'nergen so'zler qollani'lg'an. Sonday-aq, *shi'li'mtal* go'nergen so'zi de ushi'rasadi'. Jumi'sta biz wolarg'a ilimiy ko'z-qarastan ha'r ta'repleme tallaw jasadi'q.

Jumi'sti'n yekinshi babi' *Go'nergen so'zlerdi woqi'ti'wda jan'a pedagogikali'q texnologiyadan paydalani'w* dep ataldi'. Bul bapta biz mekteplerde go'nergen so'zlerdi jan'a texnologiya tiykari'nda woqi'ti'w usi'llari'na toqtadi'q.

«Kadrlar tayarlawdi'n milliy da'stu'ri»nde ta'lim sistemasi'na adi'n'g'i' pedagogikali'q texnologiyalardi' yendiriw ha'm wo'zlestiriw za'ru'rli'gi ko'rsetilgen. Aldi'n'g'i' pedagogikali'q texnologiyalardi'n ju'da ko'p usi'llari'

bar. Bul usi'llardan woqi'wshi'ni'n` jasi`, psixologiyali`q wo'zgesheliklari, bilim da'rejesine qarap paydalani`w mu'mkin. 5 – 6 – 7 – klasslarda *Aqi'li'y hu'jim*, *Kishi toparlarda isle*, *Sinkveyn*, *BBB usi'li`* (biler yedim, biliwdi qa'leymen, bilip aldi`m), *Mag'an son'g'i` so'zdi berin`*, *Test* usi'llari`nan paydalani`w joqari` na'tiyje beredi.

Joqari` klasslarda usi` usi'llar menen birge, *Debatlar* (jazba ha`m awi`zeki), *Ko'z – qarasi'n` bolsi'n*, *Ha'r kimga ha'r kim u'yreledi*, *Kubikler*, *Insert*, *I'ssi` kartoshka* usi'llari`nan wori`nli` paydalani`w sabaqti`n` si`pati`ni'n` joqari` da'rejede boli`wi` menen birge, woqi'wshi`lardi`n` insan si`pati`nda qa'liplesiwinde, ha'r qanday jag`dayda da jeke wo`zinin` ko'z – qarasi`na iye bolg`an, yerkin pikirley alatug`i`n` insan boli`wi`nda u'lken ja`rdem beredi.

Aqi'li'y hu'jim - klasstag`i` ha'r bir woqi'wshi`g`a woqi'ti`wshi'ni'n` bergin sorawi`na wo`z pikirin bayanlawg`a mu'mkinshilik beretug`i`n` usi'l boli`p tabi`ladi`.

*Kishi toparlarda islew usi'li`* sabaq waqti`nda woqi'wshi`lardi`n` bir – biri menen birgelesip, ha'r bir toparg`a berilgen tapsi`rmalardi` kishi topar boli`p wori`nlawi`nda ha`m qaysi` topar tezirek juwap beredi degen maqsetti alg`a qoyi`p, tez, shaqqan, sapali` juwap beriwde u'lken a`hmiyeti bar.

Debatlar – barli`q woqi'wshi`lardi`n` wo`z ko'z – qarasi`n bildiriwde, pikirler ayti`si`n, si`n pikirler bildiriwinde qatnasi`wi`n ta'miyinlewshi usi'l.

6 X 6 X 6 usi'li`nda 36 woqi'wshi` az waqi'tti`n` ishinde ma`seleni talqi`law, u'yreniw ha`m topar ag`zalari`ni'n` ko`pshiliginin` pikirlerin bilip ali`w mu'mkinshiligine iye boladi`.

Uli`wma juwmaqlasti`ri`p aytqanda, qaraqalpaq tilinde go`nergen so`zler, wolardi` ha`zirgi waqi`ttag`i` jan`a (neologizm) so`zler menen sali`sti`ra u`yreniw, tilimizde buri`n qanday so`zlerdin` qollani`lg`ani`n mektep woqi`wshi`lari`na u`yretiw, bul so`zlerdin` ma`nisin ha`m ko`rkem shi`g`armalardi`n` tilinde qollani`li`wi`n tu`sindiriw u`lken a`hmiyetke iye.

Paydalani`lg`an a`debiyatlar

1. Azizxojaeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2006.
2. Berdimuratov E., Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. No`kis, 1979.
3. Berdimuratov E. Qaraqalpaq terminologiyasi`. No`kis, 1989.
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilin izertlewshiler. No`kis, 1984.
5. Bekbergenov A. Paxratdinov Q. Qaraqalpaq tilin izertlewshiler. No`kis, 2000.
6. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi. No`kis, 1990.
7. G`ulomov A. Qodirov M. Ona tili wqitish metodikasi. Toshkent, 2001.
8. Devonu lug`otit turk. Indeks-lug`at. Toshkent, 1967.
9. Yoqubjonova O. 5- sinfda swz yasashni wrгатish. Toshkent, 1978.
10. Jamolxonov H. Hozirgi uzbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
11. Qaraqalpaq tilinin` ma`seleleri. (Ilimiy maqalalar toplami`). No`kis, 1999.
12. Qaraqalpaq til biliminin` geypara ma`seleleri. (Ilimiy maqalalar toplami`). No`kis, 1994.
13. Qaraev M.A`. Qazaq tili. (Fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis). Almati`, 1983.
14. Mirtojiev M. Hozirgi uzbek tili. Toshkent, 1992.
15. Mirtojiev M. M. Wzbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. Toshkent, 2000.
16. Nasi`rov D., Dospanov O., Bekbergenov A., Saytov D. Qaraqalpaq a`debiyati` klassiklari shi`g`armalari`ni`n` tili. No`kis, 1995.
17. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilinin` leksikasi`. No`kis, 2004.
18. Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Toshkent, 2009.
19. Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyi`nsha tan`lamali` miynetler. No`kis, 1976.
20. Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlani`wi`ni`n` ayi`ri`m ma`seleleri. (Maqalalar toplami`). No`kis, 1993.

Mi`sal ali`ng`an kitap

1. Qayi`pbergenov T. Qaraqalpaq da`stani`. (Trilogiya). No`kis, 1989.